

გიორგი ანჩაბაძე

სამხედრო საქმე საქართველოში
უძველესი ხანიდან
XVIII საუკუნის ბოლომდე

ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა
თბილისი 2017

სამხედრო საქმე საქართველოში უძველესი ხანიდან
XVIII საუკუნის ბოლომდე

გიორგი ანჩაბაძე

WARFARE IN GEORGIA FROM ANCIENT TIMES TO THE END OF
THE 18th CENTURY

George Anchabadze

რეცენზენტები:

პ. ბუზრაშვილი, ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის პროფესორი

დ. მალაზონია, ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის პროფესორი

წიგნში გამოსახული ისტორიული იარაღი (გარეკანზე და გვ. 9, 10, 11, 12, 15, 31, 48, 62, 64, 69, 86, 88, 90) დაცულია საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში

© გიორგი ანჩაბაძე, 2017

© ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი, 2017

ISBN 978-9941-18-268-6

ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა
ქაქუცა ჩოლოყაშვილის 3/5, თბილისი, 0162, საქართველო

ILIA STATE UNIVERSITY PRESS
3/5 Cholokashvili Ave, Tbilisi, 0162, Georgia

სარჩევი

წინათქმა	1
წყაროთმცოდნეობითი შესავალი	3
პირველი თავი.....	8
მეორე თავი	22
მესამე თავი	38
მეოთხე თავი	56
მეხუთე თავი	74
ბოლოთქმა	96
ბიბლიოგრაფია	97
რეზიუმე ინგლისურ ენაზე.....	106

წინათქმა

საქართველოს ისტორიას ზოგჯერ ომების ისტორიას უწოდებენ, ვინაიდან მრავალი საუკუნის განმავლობაში ქართველი ხალხი მოკლებული იყო მშვიდობიანი განვითარების შესაძლებლობას. მას განუწყვეტელი ომების წარმოება უხდებოდა, რათა იარაღით დაეცვა საკუთარი ქვეყანა, ცხოვრების წესი და სახელმწიფოებრიობა. ბუნებრივია, რომ ასეთ პირობებში სამხედრო საქმე მნიშვნელოვან ადგილს დაიკავებდა ძველი და შუა საუკუნეების საქართველოს ცხოვრებაში. ხანგრძლივ ომებში მიღებული გამოცდილების საფუძველზე საქართველოში ჩამოყალიბდა მაღალი სამხედრო კულტურა, შეიქმნა მოქნილი სამხედრო ორგანიზაცია, შემუშავდა შეირაღებული ბრძოლის ფორმები, რომლებიც გამოირჩეოდნენ რიგი თავისებურებებით და არ ჩამოუვარდებოდნენ საქართველოს მოწინააღმდეგე სახელმწიფოთა არმიების სამხედრო ხელოვნებას.

წინამდებარე ნარკვევი ეძღვნება სამხედრო საქმის ისტორიას საქართველოში ორმოც საუკუნეზე მეტი ხნის მანძილზე. ამ საკითხის შესწავლა მნიშვნელოვანია ქვეყნის პოლიტიკური, სოციალურ-ეკონომიკური და ეთნოკულტურული ისტორიის თვალსაზრისითაც. ნაშრომში კომპლექსურად არის წარმოდგენილი ძველი და ფეოდალური პერიოდების სამხედრო ძალების ორგანიზაცია, სტრუქტურა, სოციალური შემადგენლობა, შეიარაღების სისტემები, ომისა და ბრძოლის ფორმები და სხვ. შესავალში მოტანილია სამხედრო-ისტორიული წყაროების მოკლე მიმოხილვა. სამხედრო საქმის ისტორია გადმოცემულია ზოგადისტორიული პროცესის კონტექსტში.

წიგნში წარმოდგენილი ისტორიული იარაღის ფოტოები გადაღებულია საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში, რაც მისი გენე-

რალური დირექტორის ბატონი დავით ლორთქიფანიძისა და გენერალური დირექტორის მოადგილის ბატონი მიხეილ წერეთლის მხარდაჭერით გახდა შესაძლებელი; მასალების შერჩევაში დიდი დახმარება გამიწიეს მუზეუმის სამთავრო-თრიალეთის ფონდის კურატორმა ბატონმა ერეკლე ქორიძემ და იარაღისა და ძვირფასი ლითონების ფონდის კურატორმა ბატონმა მამუკა ქაფიანიძემ, რისთვისაც მათ უღრმეს მადლობას მოვახსენებ.

წყართმცოდნეობითი შესავალი

ქართველი ხალხის სამხედრო წარსულის ამსახველი ისტორიული მასალა თავისი წარმოშობისა და ინფორმაციის კოდირების მიხედვით, მეტად მრავალფეროვანია. ძველი და შუა საუკუნეების ისტორიის წყაროებს მეცნიერები ყოფენ წერილობით, ეპიგრაფიკულ, ნივთიერ, ეთნოგრაფიულ, ზეპირ (ფოლკლორულ) და სხვა ჯგუფებად. ისტორიული წყაროების კლასიფიკაციით, ეს ჯგუფები იყოფიან ცალკეულ ტიპებად, ტიპები – ქვეტიპებად და სახეობებად. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ არ არსებობს ისტორიული წყაროების საყოველთაოდ აღიარებული კლასიფიკაცია, ვინაიდან წყართა ჯგუფებს შორის ხშირად შეუძლებელია მკვეთრი საზღვრების დადგენა და არსებობენ გარდამავალი ფორმები, რომლებსაც ახასიათებთ სხვადასხვა ტიპის წყაროების ნიშნები.

საქართველოს სამხედრო ისტორიისათვის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია საკუთრივ ქართული ისტორიული წყაროები, პირველ რიგში, წერილობითი ძეგლები, რომლებიც საისტორიო კვლევის საფუძველს წარმოადგენენ.

წერილობითი წყაროები ორ ტიპად იყოფა: ნარატიულ, ანუ თხრობით, და დოკუმენტურ ძეგლებად. ქართული ნარატიული წყაროები – ისტორიული თხზულებები (მატიანეები და ქრონიკები), მხატვრული ნაწარმოებები, სამეცნიერო შრომები და სხვ. შეიცავენ დიდსა და ნაირფეროვან სამხედრო-საისტორიო მასალას. მაგალითად, ისტორიულ თხზულებებში (მათ შორის პირველ რიგში აღსანიშნავია „ქართლის ცხოვრების“ კრებული) მეტ-ნაკლები სიზუსტით გაშუქებულია დროის უზარმაზარი მონაკვეთი – შორეული წარსულიდან XIX საუკუნის დამდეგამდე; აქ აღწერილია ომები, მოტანილია ცნობები ქართული ჯარის ორგანიზაციის, სტრუქტურისა და შეიარაღების შესახებ, ნაჩვენებია ბრძოლის სტრატეგიული და ტაქტიკური ფორმები.

სამხედრო ისტორიისათვის მეტად მნიშვნელოვანია ძველი ქართული მხატვრული ნაწარმოებები („ვეფხისტყაოსანი“, „ამირანდარეჯანიანი“, „რუსუდანიანი“ და სხვ.) და შუა საუკუნეებში

ქართულად თარგმნილი უცხოური ლიტერატურული ძეგლები („ვისრამიანი“, „შაჰ-ნამე“ და სხვ.), რომლებიც მათი გამოგონილი სიუჟეტების მიუხედავად წარმოგვიდგენენ სამხედრო-ფეოდალური ყოფის საკმაოდ ნათელ სურათს, გვაწვდიან ცნობებს საჭურვლისა და სამხედრო ხელოვნების შესახებ, შეიცავენ სამხედრო ტერმინოლოგიის უნიკალურ მასალას.

XVII-XVIII საუკუნეების ქართული ისტორიული პოემები, როგორც მოთხრობითი ძეგლები, იმყოფებიან ნარატიული თხზულებებისა და მხატვრული ნაწარმოებების მიჯნაზე. ფორმით მხატვრულები, ისინი, ფაქტობრივად, გარითმულ ისტორიულ ქრონიკებს წარმოადგენენ. ზოგი მათგანი ცნობილ მხედართმთავრებს ეძღვნება (იოსებ თბილელის „დიდმოურავიანი“, ფეშანგის „შაჰ-ნავაზიანი“, არჩილის „გაბაასება თეიმურაზისა და რუსთველისა“) და დაწერილებით აღწერენ მათ მოღვაწეობას, ომებსა და ბრძოლებს. ისეთ პოეტურ ნაწარმოებებში, როგორებიცაა არჩილის „საქართველოს ზნეობანი“ და თეიმურაზ II-ის „სარკე თქმულთა, ანუ დღისა და ღამის გაბაასება“, ნაჩვენებია ქართველთა ყოფაცხოვრება (მათ შორის სამხედრო საქმის ასპექტები).

საქართველოს სამხედრო ისტორიის თხრობითი წყაროების მასივში საპატიო ადგილი უკავია XVIII-XIX საუკუნის დასაწყისის ქართველ მეცნიერთა ნაშრომებს. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ვახუშტი ბატონიშვილის ფუნდამენტური თხზულება – „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“, რომელიც ვრცელი ისტორიული ცნობების გარდა შეიცავს ქვეყნის უნიკალურ სამხედრო-გეოგრაფიულ აღწერას, მისი ცალკეული კუთხეების მცხოვრებთა საბრძოლო თვისებების დახასიათებას და სხვ. აღსანიშნავია აგრეთვე სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონი, ქართული სამხედრო-ისტორიული ტერმინოლოგიის სრულიად უნიკალური წყარო. გარდა ამისა, სამხედრო ისტორიის თვალსაზრისით საინტერესოა იოანე ბატონიშვილის ნაშრომები: „ქართლ-კახეთის აღწერა“, „კალმასობა“.

სამხედრო ისტორიის ფაქტებს ვხვდებით ქართულ ჰაგიოგრაფიულ თხზულებებშიც, რომლებიც მოგვითხრობენ ბრძოლას უცხოელი დამპყრობლების წინააღმდეგ.

წერილობითი ისტორიული წყაროების მეორე დიდი ჯგუფია დოკუმენტური ძეგლები, რომლებიც იყოფიან სტატისტიკურ, სააქტო, კანცელარიულ, კარტოგრაფიულ წყაროებად. შემორჩენილია IX-XVIII საუკუნეების 20 ათასამდე ქართული ისტორიული საბუთი, რომელთა შორის მდიდარი ინფორმაციის შემცველობით გამოირჩევა სამხედრო-სტატისტიკური დოკუმენტაცია, სადაც ასახულია სამხედროვალდებული მამაკაცების რაოდენობა, მათი განთავსება ცალკეულ ტერიტორიულ-ადმინისტრაციულ ერთეულებში, საბრძოლო აღჭურვილობა და სხვ. ქვეყნის სამხედრო პოტენციალის შესწავლის თვალსაზრისით საინტერესოა აგრეთვე ეკონომიკური და მოსახლეობის სტატისტიკის მასალები. საინტერესო ცნობებია მეფეების მიერ სამხედრო დამსახურებებისათვის გაცემულ სიგელ-გუჯრებში, საგარნიზონო და საყარაულო სამსახურის ამსახველ ცნობებში, ლაშქრის წვევის წიგნებში, პროვიანტისა და საბრძოლო მასალების მიწოდების საბუთებში...

XVIII საუკუნის ქართულ რუკები (პირველ რიგში ვახუშტის ბატონიშვილის გეოგრაფიული ატლასები) თავისი დროის სამხედრო და პოლიტიკურ ვითარებას ასახავენ. რუკებზე ნაჩვენებია სადროშოების საზღვრები, ციხესიმაგრეების, რეზიდენციების, ხიდების ადგილმდებარეობა და სხვ.

წერილობით წყაროებს თავისი შინაარსით უახლოვდებიან ეპიგრაფიკული ძეგლები. ასე ეწოდებათ მაგარ მასალაზე (ქვა, ლითონი, კერამიკა და სხვ.) შესრულებულ წარწერებს, თუმცა ამ თავისებურების გამო ზოგი მეცნიერი ეპიგრაფიკულ მასალას არ მიაკუთვნებს წერილობითი წყაროების ტიპს, და მიიჩნევს, რომ იგი გარდამავალი საფეხურია წერილობით და ნივთიერ წყაროებს შორის. საქართველოს ეკლესია-მონასტრებისა და ციხესიმაგრეების კედლებზე შემორჩენილია არა ერთი ძველი წარწერა, რომლებშიც გადმოცემული და დათარიღებულია სამხედრო ისტორიის ფაქტები. მაგალითად, ატენის სიონის ერთ-

ერთი წარწერიდან ვგებულობთ ბუღა თურქის მიერ თბილისის აღების ზუსტ თარიღს: 853 წლის 5 აგვისტო, შაბათი. დასავლეთ საქართველოში შემორჩენილი XVII საუკუნის ზოგი წარწერა მოგვითხრობს სისხლისმღვრელი შიდაომების შესახებ, რომლებიც ქვეყნის ამ ნაწილში მიმდინარეობა. საინტერესო წარწერებს ზოგჯერ იარაღზეც ვხედავთ: მაგალითად, ქუთაისის მუზეუმში ინახება XVIII საუკუნის ზარბაზანი წარწერით, რომელშიც მოთხრობილია, თუ სად იგდეს იგი ხელთ სოლომონ I-ის მეომრებმა, როგორი იყო მოწინააღმდეგე ჯარის რაოდენობა და ეთნიკური შემადგენლობა იმ ბრძოლაში, სად იქნა შემდეგ მოთავსებული ნაალაფვეი ზარბაზანი.

ქართული წყაროების მონაცემებს საქართველოს სამხედრო ისტორიის შესახებ მნიშვნელოვანწილად ადასტურებენ და ავსებენ უცხოური წერილობითი ძეგლები. საყურადღებო ცნობებია დაცული ბერძენ-რომაელი, ბიზანტიელი, სომეხი, არაბი, სპარსელი, ოსმალთა, იტალიელი, ფრანგი, გერმანელი და სხვა ავტორების თხზულებებსა და ჩანაწერებში. XVI საუკუნის ბოლოდან, როდესაც რეგულარულ ხასიათს იღებს დიპლომატიური ურთიერთობები რუსეთსა და ქართულ სამეფო-სამთავროებს შორის, საქართველოს სამხედრო ისტორიის უცხოური წყაროების ბაზაში მნიშვნელოვან ადგილს იკავებენ რუსული დოკუმენტური წყაროები. ამ დროიდან მოყოლებული, რუსეთის საგარეო უწყების არქივებში გროვდება რუსი დიპლომატების მიერ შედგენილი ვრცელი ანგარიშები საქართველოს ყოველმხრივი აღწერით, რუსი მოგზაურებისა და საზღვრისპირა ადმინისტრაციის მიერ მოპოვებული ცნობები, საქართველოს წარმომადგენლებთან „გამოკითხვითი საუბრების“ შედეგად მიღებული ინფორმაცია და სხვ. უმთავრესი საკითხი, რომელიც საქართველოში რუსეთის მთავრობას აინტერესებდა, იყო აქაური სამხედრო-პოლიტიკური ვითარება. კერძოდ, რუსულ დოკუმენტებში გაშუქებულია შიდა პოლიტიკური ბრძოლის ამსახველი ფაქტები ქართული სამეფო-სამთავროებში, მათი ურთიერთობები ირანთან, ოსმალეთთან, დაღესტანთან. საინტერესო ცნობებია დაცული ქართული სახელ-

მწიფოების სამხედრო ძალთა ორგანიზაციის, სტრუქტურის, შეიარაღებისა და საბრძოლო შესაძლებლობების შესახებ, აღწერილია ცალკეული ბრძოლები.

საქართველოს სამხედრო ისტორიის ნივთიერი წყაროებიდან უპირველეს ყოვლისა უნდა დავასახელოთ განათხარი მასალა – არქეოლოგიური კვლევა-ძიებათა შედეგი (შემტევი და თავდაცვითი საჭურველი, მიწით დაფარული ფორტიფიკაციული ნაგებობების ნაშთები) და მიწის ზედაპირზე შემორჩენილი სამხედრო არქიტექტურის ძეგლები – ციხესიმაგრეები, გამაგრებული კედლები, საბრძოლო კოშკები და სხვ.). გარდა ამისა, ისტორიული და ეთნოგრაფიული იარაღი.

ნივთიერ წყაროებს, როგორც სამხედრო ისტორიის ამსახველ მასალას, უახლოვდება სახვითი ხელოვნების მრავალი ნიმუშები. კერძოდ, მეომრების, ბატალური სცენებისა და იარაღ-საჭურველის გამოსახულებები სურათებზე, კერამიკულ ჭურჭელზე, ლითონზე, შენობების კედლებზე, ხატებზე, წიგნების მინიატურებში და ა.შ.

სამხედრო-ისტორიული წყაროების შემდეგი ტიპია ზეპირი (ფოლკლორული) წყაროები. მასში შედიან ეპიკური თქმულებები, საგმირო და ისტორიული სიმღერები, აფორიზმები, სასიმღერო ტაეპები, საგმირო სახოტბო ლექსები და სხვ. ეს არის კოლექტიური შემოქმედების პრიზმაში გატარებული ცალკეული ომებისა და ბრძოლების ამსახველი სურათები, იარაღის სხვადასხვა ნიმუშების დახასიათება, სამხედრო მოღვაწეთა პორტრეტები, როგორც შემორჩენენ ისინი ხალხის ისტორიულ მეხსიერებას.

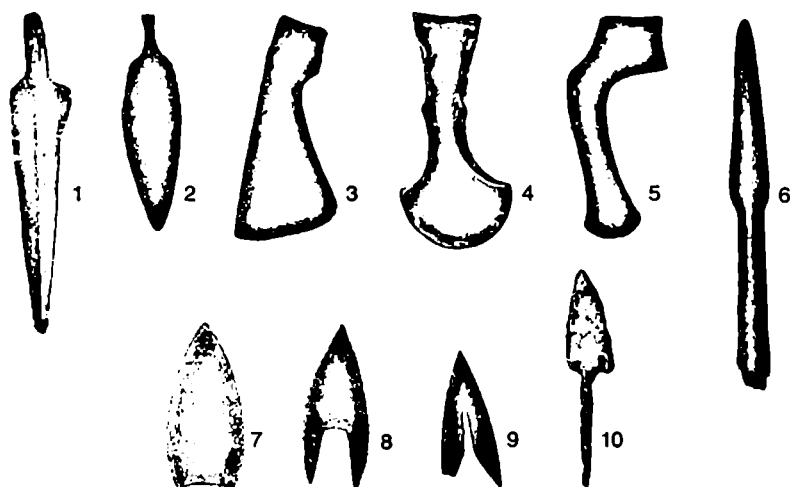
და, ბოლოს, სამხედრო ისტორიის წყაროთა კიდევ ერთი ტიპია – ენის, როგორც ისტორიული წყაროს, მონაცემები. მაგალითად, სამხედრო ტერმინოლოგია გვიჩვენებს თუ საიდან ხდებოდა ჩვენს ქვეყანაში ამა თუ იმ სიახლის შემოტანა სამხედრო სფეროდან, ცალკეულ ტოპონიმებში შემონახულია მოგონებები წარსული დროების სამხედრო მოვლენების შესახებ, კონკრეტული გეოგრაფიული სახელწოდებები შეიცავენ სამხედრო საქმიანობის ამსახველ ცნებებს და ა.შ.

პირველი თავი

ახ. წ. V საუკუნემდე

საქართველოს ტერიტორიაზე უდავოდ სამხედრო დანიშნულების ნივთები – შუბისპირები, საბრძოლო ცულები, სატევრები, ხიშტისებური იარაღი – უკვე ადრეული ბრინჯაოს ხანაში გვხვდება (ძვ.წ. III ათასწლეული), თუმცა იმ პერიოდის განათხარ მასალებში საბრძოლო იარაღი (საჭურველი) ჯერ კიდევ შედარებით იშვიათია. ვითარება იცვლება გვიანბრინჯაოს ხანაში ძვ.წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევრიდან, როდესაც ადგილობრივ საზოგადოებაში სწრაფად ვითარდება ქონებრივი და სოციალური დიფერენციაცია. სიმდიდრის დაგროვება ხდება არა მარტო მეურნეობის გაფართოვებისა და შრომის ნაყოფიერების ზრდის შედეგად, არამედ სხვისი საკუთრების ხელში ჩაგდების გზითაც. სამხრეთ კავკასიის მოსახლეობისათვის ამ პერიოდში ურთიერთშორისი თავდასხმები და ომები ცხოვრების რეგულარულ ფუნქციად იქცა. რეგიონის ყველაზე დაწინაურებულ ოლქებში განუხრელად მიმდინარეობს გვაროვნული ურთიერთობების რღვევა და ადრეკლასობრივი საზოგადოების ჩამოყალიბების პროცესი. ისტორიული საქართველოს ტერიტორიაზე ძვ.წ. II ათასწლეულის დასასრულსა და I ათასწლეულის დასაწყისში იქმნება ძლიერი ტომთა კავშირები – დიაოხი, კოლხა, ზაბახა და სხვ., რომლებიც სახელმწიფოებად გადაქცევის ზღურბლზე იმყოფებოდნენ. ამ გაერთიანებებისა და მათი მსგავსი სხვა წარმონაქმნების სათავეში იდგა წარჩინებულ მეომართა ფენა – გვაროვნული არისტოკრატია, რომლის ძირითადი საქმიანობა იყო ომი და სამხედრო საქმე. ამას ადასტურებენ არქეოლოგიური მასალებიც, სადაც გვხვდებით ძველ მსოფლიოში გავრცელებული პირადი საბრძოლო იარაღის თითქმის ყველა ძირითად ტიპს. აქ წარმოდგენილია როგორც შემტევი საჭურველი კერძოდ, ე.წ. თეთრი, ანუ საკვეთი, იარაღი (ნაირ-ნაირი მახვილები და სატევრები), საძგერებელი იარაღი (შუბები), დასარტყმელი იარაღი (საბრძოლო ცულები,

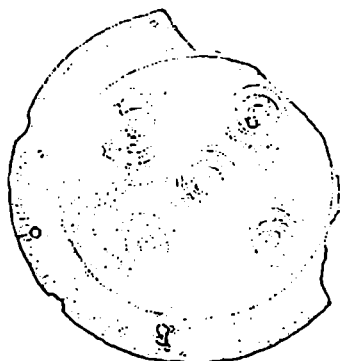
ჩუგლუგები, ქვისა და ბრინჯაოს გურზები, სასროლი იარაღი – ხელშუბისპირები, ისრისწვერები, შურდულის ქვები), ასევე დამცავი აღჭურვილობის ელემენტები – ბრინჯაოს საბრძოლო სარტყელები და ფარის გარსაკრავები. დამცავი აბჯრის ძირითადი ნაწილი მზადდებოდა ტყავის, ხისა და სელისაგან და ამიტომ, ბუნებრივია, ჩვენამდე ვერ მოაღწია.

ძვ.წ. III – II ათასწლეულის პირველი ნახევრის შეიარაღების საგნები საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებიდან: 1, 2 – ბრინჯაოს სატევრები; 3-5 – ბრინჯაოს ცულები; 6 – ბრინჯაოს შუბისპირი; 7, 8 – ობსიდიანის ისრისწვერები; 9 – კაუის ისრისწვერი; 10 – ძვლის ისრისწვერი. (ისრისწვერები სხვა იარაღებზე უფრო ნაკლებად და დაპატარავებული)

აღნიშნულ ხანაში საბრძოლო იარაღი ჯერ ძირითადად ბრინჯაოსაგან მზადდებოდა, შემდეგ კი, რკინის ათვისებასთან დაკავშირებით, მატულობს რკინის საჭურველი. უკვე ძვ.წ. I ათასწლეულის დამდეგს თანამედროვე საქართველოს ტერიტორიაზე ვრცელდება რკინის სატევრები და შუბისპირები. რკინისა და

ბრინჯაოს იარაღი ერთხანს თანაარსებობდა, მაგრამ მეტალურგიის შემდგომმა განვითარებამ გააუმჯობესა რკინის ხარისხი, დაიწყო ფოლადის წარმოებაც, და ამიტომ ძვ.წ. VII საუკუნისთვის რკინამ, როგორც საბრძოლო იარაღის დასამზადებელმა მასალამ, პრაქტიკულად განდევნა ბრინჯაო.

ბრინჯაოს ფარი. ძვ.წ. II ათასწლეულის მიწურული

ბერძნულმა საისტორიო მწერლობამ შემოინახა ძვ.წ. I ათასწლეულის შუა ხანების ქართველურ ტომთა შემტევი და თავდაცვითი საჭურვლის დახასიათება, რომელიც საკმაოდ ახლოს დგას ზემოხსენებული საომარი იარაღის ბევრ ტიპთან. მაგალითად, „ისტორიის მამად“ წოდებული ჰეროდოტე ძვ.წ. 480 წელს საბერძნეთის დასაპყრობად დაძრული სპარსეთის მეფის – ქსერქსეს ლაშქარში შემავალი

რაზმების აღწერისას უნიკალურ ცნობებს გვაწვდის შავიზღვისპირეთში და ჭოროხის აუზის ტერიტორიაზე მცხოვრები ტომების – ხალიბების, კოლხების, მოსხების (მესხების), მოსინიკებისა და სხვათა აღჭურვილობის შესახებ. იგი წერს: „ხალიბებს პატარა ფარები ჰქონდათ გამოუქნელი ხარის ტყავისა და თითოეულს ორი შუბი ეპყრა ლიკიური ხელობისა, ხოლო თავზე ეხურათ სპილენძის მუზარადები. მუზარადებზე იყო სპილენძისაგან ნაკეთები ხარის ყურები და რქები, აქვე იყო ბიბილოც. მუხლები ძოწეულის ნაჭრებით ჰქონდათ შემოხვეული... მოსხებს თავზე ხის მუზარადები ეხურათ. პატარა ფარები და შუბები ჰქონდათ, ხოლო შუბის წვერები გრძელი იყო. ლაშქრობდნენ ტიბარენები, მაკრონები და მოსინიკები, რომლებიც მოსხებივით იყვნენ აღჭურვილნი... კოლხებს თავზე ხის მუზარადები ჰქონდათ, გამოუქნელი ტყავის პატარა ფარები და მოკლე შუბები. ამას გარდა დანები... სასპერები კოლხების მსგავსად შეირადებულები ლაშქრობდნენ“.

ძვ.წ. XV-VI საუკუნეების ბრინჯაოს საჭურველი საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებიდან: 1-3 – მახვილები; 4, 5 – შუბისპირები; 6-9 – საბრძოლო ცულები; 10 – ჩუგლუგი; 11 – სატევარი; 12 – ისრისწვერი (ეს უკანასკნელი უფრო ნაკლებად არის დაპატარავებული)

ოთხმოციოდე წლის შემდეგ ბერძნები კვლავ შეხვდნენ ბრძოლის ველზე ზემოჩამოთვლილ ტომებს. ძვ.წ. 401 წელს მათ ტერიტორიაზე გაიარა ბერძენი მოქირავნეების დაახლოებით 10 ათას კაციანმა რაზმმა, რომლის ერთ-ერთმა მეთაურმა, ქსენოფონტმა, ამ ლაშქრობის საინტერესო აღწერილობა დაგვიტოვა. იგი მნიშვნელოვნად ავსებს პეროდოტეს მონაცემებს ჩვენთვის საინტერესო საკითხზე. ქსენოფონტის ცნობით, ხალიბებს მუცლამდე სელის აბჯარი ჰქონდათ, ხოლო წელს ქვემოთ – სქლად დაგრებილი თოკი. ისინი ატარებდნენ საწვივეებსა და მუზარადებს, ხოლო ქამრის გასწვრივ მოხრილი მახვილის მსგავს სატევარს; ჰქონდათ ხუთი

წყრთის სიგრძის შუბები. მოსინიკებს ხელში ეკავათ სუროს ფოთლის მსგავსი ხარის თეთრბეწვიანი ტყავით დაფარული ფარები და ექვსწყრთიანი შუბები, ჰქონდათ აგრეთვე რკინის ორლესული ცულები; ტანზე ეცვათ ტილოს მოკლე ქიტონები, თავზე ეხურათ ჯილიანი ტყავის მუზარადები. გარდა ამისა, ქსენოფონტი აღწერს ქართული ტომების ბრძოლის წესებს, სამხედრო ტრადიციებს, გამაგრებულ პუნქტებს. ამ აღწერილობიდან აშკარად იკვეთება განვითარების სამხედრო-დემოკრატიულ საფეხურზე მდგომი საზოგადოების სახე. ტომთა შორის გახშირებულ შეტაკებებში უბრალო მეომრები ქვეითად, ხოლო საგვარეულო არისტოკრატიის წარმომადგენლები მეტწილად საომარ ეტლებზე ამხედრებულები იბრძოდნენ. ასეთი ეტლის ბრინჯაოს მოდელი, რომელიც ძვ.წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარს ეკუთვნის, ნაპოვნია კახეთში, არქეოლოგიური გათხრების დროს. მაგრამ ეტლოსანთა ჯარებმა ძველ საქართველოში ფართო განვითარება ვერ ჰპოვეს. ამის მიზეზი უნდა ყოფილიყო ქვეყნის მთაგორიანი რელიეფი და ხშირი ტყეები, რომლებსაც მაშინ გაცილებით დიდი ფართობი ეკავათ, რაც ხელს უშლიდა ეტლების გამოყენებას. სამაგიეროდ, გაჩნდა ცხენოსანთა მცირე რაზმები, რომელთა ბაზაზე დროთა განმავლობაში ჩამოყალიბდა ჯარის ახალი გვარეობა – კავალერია.

შეკაზმული ცხენი. ბრინჯაო, ძვ.წ. I ათასწლეულის შუა ხანები

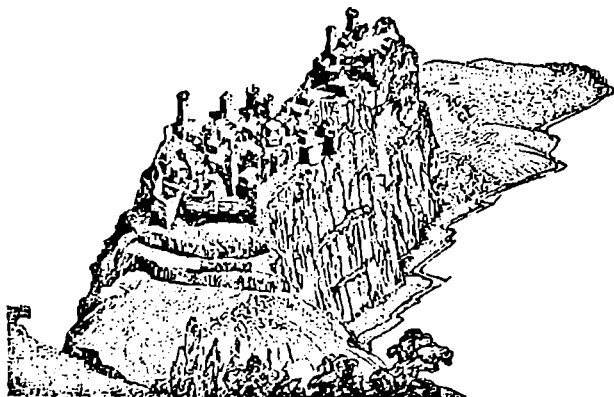
საქართველოს ტერიტორიაზე სახელმწიფოს ჩამოყალიბების წინა პერიოდში არსებული სამხედრო-პოლიტიკური ვითარების წარმოსადგენად შეიძლება მოვიყვანოთ XI საუკუნის ქართველი მემატიანის, ლეონტი მროველის სიტყვები, რომლის თხზულებაში დაცულია უნიკალური მასალები პრეისტორიული საქართველოს შესახებ. მისი ცნობით: „შთავარდა შური შორის შვილთა ქართლოსისთა... იწყეს ბრძოლად და კდომად ურთიერთას; და განაგრძელეს მათ შორის ბრძოლა, რომელ უამსამე აღდგიან ამათგანნი ორნი ნათესავნი ერთსა ზედა, და სხუანი შეეწეოდინან რომელნიმე მას; და რომელნიმე კუალად სხუანი აღდგეს ერთმანერთსა ზედა და სხუანი შეეწეოდინან. რომელსამე უამსა იქმნის მშვედობა მათ შორის, და კუალად შეიშალნიან და ებრძოდინან“.

უფრო მძაფრ ხასიათს ატარებდა ძველი ქართული ტომების ბრძოლა უცხოელი დამპყრობლების – ასურელების, ურარტების, სკვითების, სპარსელების, ბერძნებისა და სხვათა წინააღმდეგ ძვ.წ. XII-V საუკუნეებში.

უკვე ის ფაქტი, რომ ქართულ ტომებს ძალა შესწევდათ მედგარი წინააღმდეგობა გაეწიათ ამ ხალხებისათვის, რომელთაც თავისი დროისათვის საუკეთესო ჯარები ჰყავდათ, მიგვანიშნებს იმაზე, რომ ჩვენი წინაპრები საკმაოდ კარგად იყვნენ დაუფლებულნი სამხედრო საქმეს. აღნიშნულმა ომებმა კი მათ უფრო დიდი გამოცდილება შესძინა.

ამ მხრივ, დამახასიათებელია ზემოხსენებული 10 ათასი ბერძნის ლაშქრობა სამხრეთ-ქართული ტომების მიწა-წყალზე. ბერძენ ჯარისკაცებს, რომლებმაც ომით გაიარეს გზა მცირე აზიიდან მესოპოტამიამდე, ხოლო იქიდან – შავ ზღვამდე, სწორედ ქართული ტომებით დასახლებულ ტერიტორიებზე მოუხდათ ყველაზე მძიმე ბრძოლების გადატანა. ხალიბების, კოლხების, დრილების, მოსინიკებისა და სხვების მედგარმა წინააღმდეგობამ აიძულა ბერძნული სარდლობა ბრძოლის ახალი ტაქტიკური ფორმები ეძებნა, რამაც თავისი ასახვა ჰპოვა სამხედრო ხელოვნების ისტორიაში. ამრიგად, ძველი ქართლის, ანუ იბერიის, სამეფოს შექმნის დროისათვის (ძვ.წ. IV საუკუნის დასასრული), მის ტერიტო-

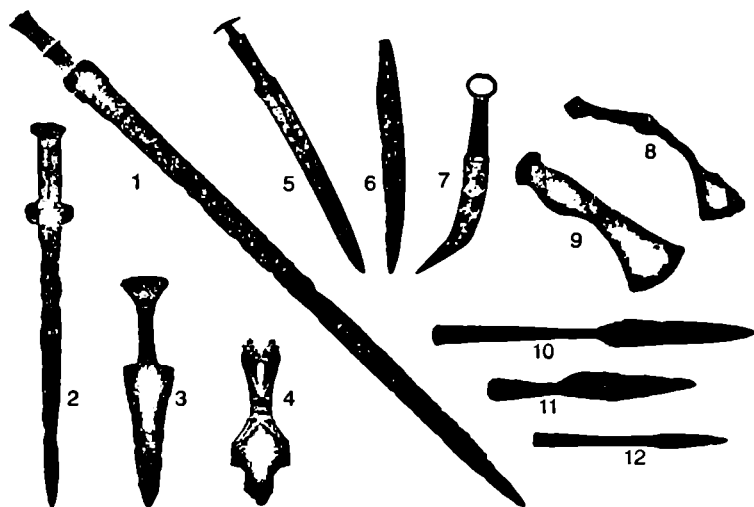
რიაზე მცხოვრებ ტომებს უკვე დაგროვილი ჰქონდათ მდიდარი სამხედრო გამოცდილება, რამაც ბაზისის როლი შეასრულა ამ სახელმწიფოს შეიარაღებული ორგანიზაციის ჩამოყალიბებაში.

მოსინიკების გამაგრებული დასახლება. ძვ.წ. V ს.
(გ. ლეუავას რეკონსტრუქცია)

შემორჩენილი ისტორიული წყაროების მიხედვით, იბერიის სამეფო დაყოფილი იყო მსხვილ ტერიტორიულ-ადმინისტრაციულ ოლქებად – საერისთავოებად, რომლებიც, როგორც ჩანს, ძირითადად ძველ ტომობრივ ტერიტორიებს მოიცავდნენ. საერისთავოების სათავეში იდგნენ სამხედრო და საერო ხელისუფლებით აღჭურვილი ერისთავები. ერისთავთა შორის უპირველესი იყო სპასპეტი, რომლის საგამგებლო ტერიტორია მოიცავდა სამეფოს შუაგულს – ფარავნის ტბიდან და ტაშისკარიდან მდ. არაგვამდე. სპასპეტი სამხედრო უწყებას განაგებდა. როგორც ჩანს, მას ევალებოდა ქვეყნის შეიარაღებული ორგანიზაციის მართვა, პასუხისმგებელი იყო ლაშქრის შეკრება-ორგანიზებისა და საბრძოლო მზადყოფნის საკითხებში. ადგილებზე ამ მოვალეობას ერისთავები ასრულებდნენ. ომის შემთხვევაში ერისთავები სარდლობდნენ თავიანთი ოლქებიდან გამოსულ ლაშქარსა და

მოქმედებდნენ ან მთავარი ძალების შემადგენლობაში, ან დამოუკიდებლად, მეორეხარისხოვან მიმართულებებზე.

ძვ. წ. VIII-IV საუკუნეების რკინის საჭურველი საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებიდან: 1 - მახვილი; 2 - მოკლე მახვილი (აკინაკი); 3 - სატევარი; 4 - რკინისპირიანი მახვილის ბრინჯაოს ტარი; 5-7 - საბრძოლო დანები; 8, 9 - ცულები; 10, 11 - შუბისპირები; 12 - ხელშუბის წვერი

ერისთავთა ხელქვეითები იყვნენ სპასალარები და ათასისთავები. ეს უკანასკნელნი, ისევე როგორც მათი ქვემდგომი ასისთავები, როგორც ჩანს, სამხედრო და სამოქალაქო ფუნქციების მქონე მოხელეები იყვნენ; განაგებდნენ მოსახლეობის გარკვეული რაოდენობის შემცველ ტერიტორიული ერთეულებს, ხოლო ომის დროს მეთაურობდნენ ამ ტერიტორიიდან გამოსულ სამხედრო რაზმებს (ათასეულებს, ასეულებს). ათასისა და ასისთავების არსებობა საფუძველს იძლევა ვივარაუდოთ, რომ ანტიკური ხანის ქართული ლაშქრის ორგანიზაცია აგებული იყო ათობით სისტემაზე, რაც დამახასიათებელია ადრეკლასობრივი საზოგადოებისთვის.

უმაღლესი მთავარსარდლობა იბერიაში, ისევე როგორც შემდეგდროინდელ ფეოდალურ საქართველოში, სამეფო საგვარეულოს ხელთ იყო. დიდ ლაშქრობებში იბერთა მხედრობას, როგორც წესი, მიუძღვებოდა მეფე ან მისი უახლოესი ნათესავი.

იბერიის შეიარაღებულ ორგანიზაციაში იყო როგორც მუდმივი კონტინგენტები, ასევე მილიციურ სისტემაზე აგებული ლაშქარი. მუდმივი ჯარი მცირერიცხოვანი იყო. იგი შედგებოდა ძირითადად მეფის მცველი რაზმისა და ციხე-ქალაქების გარნიზონებისაგან. ასეთივე რაზმები ჰყავდათ სპასპეტსა და ერისთავებს.

შეიარაღებული ძალების ყველაზე მასობრივი ნაწილი მილიციური ლაშქარი იყო. დაკომპლექტების მილიციური პრინციპი გულისხმობს საჭიროების შემთხვევაში ქვეყნის თავისუფალი მოქალაქეების გაწვევას საერთო-სახალხო ლაშქარში, რომელიც სამხედრო კამპანიის დასრულების შემდეგ ისევ იშლებოდა.

იბერიის ლაშქარი შედგებოდა ცხენოსანი და ქვეითი რაზმებისაგან. სახელმწიფოს არსებობის პირველ საუკუნეებში რიცხოვრივად სჭარბობდა ქვეითობა, რომელიც შედგებოდა თავისუფალი მეთემეებისაგან. ანტიკური ქართლის მოსახლეობის ეს ყველაზე მრავალრიცხოვანი ფენა ქართულ წყაროებში ერის სახელით მოიხსენიება, რაც ძველად ხალხსაც აღნიშნავდა და ლაშქარსაც, ბერძენი ავტორი სტრაბონი კი ამ ფენის წარმომადგენლებს „მეომრებსა და მიწათმოქმედებს“ უწოდებს. ამრიგად, ერი ფაქტობრივად წარმოადგენდა შეიარაღებულ ხალხს, თავისუფალ მწარმოებლებს, რომლებიც ომის დროს საერთო-სახალხო ლაშქარში გამოდიოდნენ. ეს საზოგადოებრივი ფენა სამხედრო ძალებისათვის იძლეოდა მშვენიერ კადრებს, როგორც ჩანს, ძირითადად საშუალო და მსუბუქ ქვეითობას (ძველ ქართულად – *მკვრცხლნი*).

იბერთა ცხენოსან ლაშქარში გადიოდნენ წარჩინებულები და, ნაწილობრივ, ერის წარმომადგენლები (თავისუფალი მწარმოებლები), მაგრამ მის ბირთვს, ძირითად მასას, როგორც ჩანს, წარმოადგენდა მსახურეული ფენა, რომელიც პროფესიონალი მეომრებისაგან შედგებოდა და სამსახურის სანაცვლოდ მიწის

ნაკვეთებს იღებდა. ქართული ისტორიული წყაროები მათ გვიანდელი ტერმინოლოგიით „აზნაურებს“ უწოდებენ.

ამრიგად, ძველი ქართლის, ანუ იბერიის სამეფოში სამხედრო ვალდებულება ვრცელდებოდა მოსახლეობის ძირითად ნაწილზე – წარჩინებულებსა და თავისუფალ მეთემეებზე. ჯარში არ გაჰყავდათ მხოლოდ მონები და არათავისუფალი მწარმოებლები – დამოკიდებული გლეხები. ლაშქრობიდან გათავისუფლებული იყო აგრეთვე ქალაქების მოსახლეობა – ვაჭრები და ხელოსნები. ისინი მონაწილეობდნენ მხოლოდ საკუთარი ქალაქების დაცვაში, თუ მტერი მათ კედლებს მიაღებოდა.

იბერიელი მეომრები შეიარაღებულები იყვნენ შუბებით, მახვილებით, ჩუგლუგებით, შურდულებითა და მშვილდ-ისრებით. წარჩინებულებს ძვირფასი დამცავი აბჯარი ჰქონდათ. უბრალო მოლაშქრეები კი ბრძოლაში სხეულის დასაცავად ატარებდნენ ხის ტყავგადაკრულ ფარებს, ჩაფხუტებსა და ნადირის ტყავისაგან შეკერილ ხიფთანებს.

იბერიის სამხედრო წყობილების აღწერისას აუცილებელია აღინიშნოს ის როლი, რომელსაც ამ სახელმწიფოს შეიარაღებულ ორგანიზაციაში ასრულებდნენ ჩრდილო კავკასიის მომთაბარე და მთიელ ტომთა რაზმები, რომლებიც მოქირავნეობისა და მოკავშირეობის საფუძველზე მოდიოდნენ იბერიის მეფეთა სამსახურში.

ჩრდილოკავკასიელთა ძალებს იბერები, როგორც წესი, სამხედრო კამპანიის დაწყების წინ იწვევდნენ, სამხედრო მოქმედებების დასრულების შემდეგ კი უკანვე აბრუნებდნენ. ამასთან, არსებობს საფუძველი ვივარაუდოთ, რომ ჩრდილოელთა ცალკეული რაზმები იბერიის გამგებელთა მუდმივ ლაშქარშიც მსახურობდნენ. ზოგჯერ კი მათ მეფეები სამხედრო კოლონიზაციის სახით ამკვიდრებდნენ ქართლის მიწა-წყალზე.

ისტორიული წყაროების მიხედვით, იბერიას თავისი სამხედრო ძალების სრული მობილიზაციის შემთხვევაში იმ დროისათვის მეტად მრავალრიცხოვანი ლაშქრის გამოყვანა შეეძლო,

დაახლოებით, 60-80 ათას მეომრამდე. ამ ძალების ერთ მეოთხედს ცხენოსნები შეადგენდნენ.

მებრძოლთა ასეთი დიდი რაოდენობით გამოყვანის საშუალებას იძლეოდა ადრეკლასობრივი სახელმწიფოს მოსახლეობის სოციალური სტრუქტურა, როდესაც ხალხის ძირითად მასას წარმოადგენდნენ სამხედროვალდებული თავისუფალნი. მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ ნატურალური მეურნეობის პირობებში ვერ ხერხდებოდა მწარმოებელთა ფართო მასების დიდი ხნით მოწყვეტა ეკონომიკური საქმიანობისგან და მათი გადასროლა სამხედრო მოქმედებების შორეულ ასპარეზზე. ამიტომ ძალთა სრული მობილიზაცია („ქუღზე კაცი“) შესაძლებელი იყო მხოლოდ მცირე ხნით და საკუთარ ტერიტორიაზე წარმოებული ომების დროს. რაც შეეხება შორეულ, საზღვარგარეთის ქვეყნებში ლაშქრობებს, მათი მონაწილეების რაოდენობა რამდენადმე ნაკლები იქნებოდა. ეს ხდებოდა, პირველ რიგში, ქვეითი მეომრების უღარიბესი ნაწილის გამოკლების ხარჯზე, რომლისათვისაც განსაკუთრებით ძნელი იყო მეურნეობისაგან მოწყვეტა და სალაშქრო ხარჯების გაღება. მაგრამ, მიუხედავად ამისა, მთლიანობაში, საზღვარგარეთის ლაშქრობებისათვისაც იბერებს მნიშვნელოვანი ძალები გამოჰყავდათ. როგორც ჩანს, სწორედ სამხედრო ძალთა რესურსები და მათი მაღალი საბრძოლო თვისებები, რაზეც პირდაპირ მიუთითებდნენ ძველი ბერძენი და რომაელი ავტორები, საშუალებას აძლევდა იბერიის გამგებლებს პერიოდულად, განსაკუთრებით კი ახ.წ. I-II საუკუნეებში, გაეტარებინათ აქტიური შეტევითი პოლიტიკა და დაპირისპირებოდნენ ისეთ მძლავრ სახელმწიფოებს, როგორებიც იყო რომის იმპერია და პართიის სამეფო.

იბერიის თავდაცვისუნარიანობას აძლიერებდა მრავალი ფორტიფიკაციული ნაგებობა, რომელთა ჩვენს დრომდე მოღწეული ნარჩენები ნათლად გვიჩვენებენ ძველ საქართველოში სამხედრო არქიტექტურის განვითარების მაღალ დონეს. განსაკუთრებით კარგად იყო გამაგრებული სამეფოს დედაქალაქი – მცხეთა, რომელიც თავისი ციტადელით (*თავადი ციხე*) – არმაზციხით,

მახლობელ ციხე-ქალაქებთან (სარკინე, ზადენციხე და სხვ.) და მტკვარ-არაგვის ხეობათა ჩამკეც კედლებთან ერთად (ამ კედლების ნაშთები აღმოჩენილია ღართისკართან, ზაჰესთან, სარკინესთან, წიწამურ-ბებრისციხის ზოლზე და სხვ.) მძლავრ თავდაცვით კვანძს წარმოადგენდა. გამაგრებული იყო აგრეთვე იბერიის სხვა ქალაქებიც – უფლისციხე, ურბნისი, წუნდა, ოძრხე, ხუნანი, ნეკრესი... და ქვეყანაში შემომავალი გზები. ამ მხრივ განსაკუთრებული ყურადღება ექცეოდა თერგ-არაგვისა და მტკვარ-რიონის მაგისტრალურ ხაზებს, რომლებსაც მრავალ ადგილას დარაჯაობდნენ და კეტავდნენ ციხესიმაგრეები და კედლები. ასე, მაგალითად, მტკვრის ხეობაში გამავალ გზაზე, „ტფილისის კართა შორის“, ახ.წ. IV საუკუნეში მეფე ვარაზ-ბაქარის დროს დაარსებული იქნა ციხესიმაგრე, რომელსაც შემდგომში ხვედრად ერგო გამხდარიყო საქართველოს დედაქალაქი. სამხედრო საქმის ეს უძველესი დარგი – ფორტიფიკაცია – ახლანდელ დასავლეთ საქართველოშიც იყო განვითარებული. აქაური ციხე-ქალაქებიდან შეიძლება დასახელდეს ეგრისის დედაქალაქი – „სამზლუდე“ ციხე-გოჯი (ბერძ. არქეოპოლისი), ვანი (სურიუმი), როდინაული (როდოპოლსი), შორაპანი (სარაპანა), სკანდა და სხვ.

ანტიკური ხანის ქართულ სახელმწიფოებს ხშირად უხდებოდათ გარეშე მტერთან ბრძოლა. ძველი წელთაღრიცხვის უკანასკნელ, და ახალი წელთაღრიცხვის პირველ საუკუნეებში კოლხეთს ძირითადი საფრთხე დასავლეთიდან ემუქრებოდა. ეს იყო ჯერ პონტოს სამეფო, შემდეგ – რომი, თუმცა ზოგჯერ კოლხეთის ქალაქებს თავს ესხმოდნენ ჩრდილო შავიზღვისპირეთის ტომებიც.

იბერია ომებს აწარმოებდა რომის სახელმწიფოსთან, პართიის სამეფოსთან, შემდეგ – სასანურ ირანთან. ადგილი ჰქონდა აგრეთვე სამხედრო შეტაკებებს კავკასიის მეზობელ ხალხებთან, თუმცა მათთან მშვიდობიანი და სამოკავშირეო ურთიერთობები სჭარბობდა. აღსანიშნავია ლეონტი მროველის სიტყვები: „და... იქმნეს მოყუარე სომეხნი და ქართუელნი და ოვსნი. და სამნივე ერთობით ბრძოდეს მტერთა.“

ძველი ავტორები საგანგებოდ აღნიშნავენ იბერიელი მეომრების საომარ თვისებებს, მათ გამძლეობასა და შეუპოვრობას. უცხოელთა მოწონებას იმსახურებდნენ იბერიელი შუბოსნები და მშვილდოსნები, წარჩინებულთაგან შემდგარი მძიმე კავალერია. იბერიელ ქვეითებს წარმატებით შეეძლოთ ბრძოლა ცხენოსანი ჯარის წინააღმდეგ, ათვისებული ჰქონდათ როგორც ღია ბრძოლის, ასევე პარტიზანული ომის ტაქტიკა.

იბერიის ტერიტორიაზე გარეშე მტრის შემოჭრის შემთხვევაში წინააღმდეგობა, როგორც ჩანს, ჭეშმარიტად საერთო-სახალხო ხდებოდა. მამაკაცთა მხარდამხარ ქალებიც იბრძოდნენ. მაგალითად, როდესაც რომაელებმა პირველად დალაშქრეს ამიერკავკასია და ომი გადაიხადეს იბერებთან და მათ მეზობლად მცხოვრებ ალბანებთან, გაკვირვებით აღმოაჩინეს, რომ მოწინააღმდეგის ტყვედ ჩავარდნილ დაჭრილ მეომრებს შორის ბევრი ქალი იყო. ამ ფაქტმა რომაელებს აფიქრებინა, რომ იბერებსა და ალბანებს ბრძოლაში ლეგენდური ამორძალები ეხმარებოდნენ.

ცხენ-იარაღის კარგი ხმარება და ლაშქრობებში მონაწილეობა მეომრებისაგან ფიზიკური მომზადების სათანადო დონეს მოითხოვდა. ამის მიღწევის საუკეთესო საშუალება იყო სამხედრო-სპორტული და საცხენოსნო თამაშობანი, რომლებიც საქართველოში უძველესი დროიდან იყო გავრცელებული. სათანადო ცნობები უკვე ანტიკურ წყაროებშია დაცული. მაგალითად, რომელი ისტორიკოსი ტაციტუსი (ახ.წ. 50-117 წწ.) იბერიის მეფის ფარსმან I-ის (ახ.წ. I ს-ის 40-60-იანი წწ.) ვაჟის – რადამისტის შესახებ აღნიშნავს, რომ იგი თვალადი და ტანადი ჭაბუკი იყო, შესანიშნავი ძალ-ღონის პატრონი და დახელოვებული მოასპარეზე.

იბერიული არისტოკრატიის რეგულარულ სამხედრო წვრთნაზე მიუთითებს ბერძენი ისტორიკოსის დიონ კასიუსის (ახ. წ. 153-235 წწ.) ცნობაც იმის თაობაზე, რომ რომში სტუმრად მყოფი იბერიის მეფე ფარსმან II (ახ. წ. II ს-ის 30-50-იანი წწ.) თავისი ვაჟითა და სხვა წარჩინებული იბერებით მხედრულ ვარჯიშებს ატარებდა. რომის იმპერატორმა ანტონინე პიუსმა (138-161 წწ.),

რომელმაც მათი ვარჯიში იხილა, ბრძანება გასცა მარსის ველზე ფარსმანის ცხენოსანი ქანდაკება დაედგათ.

მუდმივ ომებში იხვეწებოდა იბერიელთა ომისა და ბრძოლის ხერხები. ისტორიული წყაროები საშუალებას იძლევიან რამდენადმე თვალი გავადევნოთ შეიარაღებული ბრძოლის სტრატეგიულ და ტაქტიკურ ფორმებს. ომის ხელოვნების თვალსაზრისით, იბერიის ომები, ძველი მსოფლიოს სხვა ომების მსგავსად, ე.წ. „წერტილის სტრატეგიას“ განეკუთვნება, რადგანაც ასეთ ომებში კამპანიის ბედს, როგორც წესი, წყვეტდა შეზღუდულ ფართობზე (შეხების წერტილში) ჩატარებული გენერალური ბრძოლა.

ბრძოლის ხელოვნება (ტაქტიკა) მიმართული იყო მტრის შემუსვრა-განადგურებისაკენ. შეტაკების ბედს ხელჩართული ბრძოლა წყვეტდა. საბრძოლო წყობა დაყოფილი იყო სიღრმეში და ჯარის გვარეობების მიხედვით. წარმატების შემთხვევაში დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა დევნას მოწინააღმდეგის საბოლოო განადგურების მიზნით. მეფეები და მხედართმთავრები პირადად მონაწილეობდნენ ბრძოლაში, რაც რიგით მეომრებს მორალურად უფრო ამხნევებდა. მეფე-სარდლების ბრძოლაში უშუალო მონაწილეობის ტრადიცია ქართველებმა XVIII საუკუნის ბოლომდე შეინარჩუნეს, რაც მათი სამხედრო ხელოვნების ერთ-ერთი დამახასიათებელი ნიშანი იყო. ანტიკური ქართლის სამხედრო მოღვაწეებიდან და მხედართმთავრებიდან აღსანიშნავია მეფეები: ფარნავაზი (ძვ. წ. IV საუკუნის დასასრული და III საუკუნის დასაწყისი), მირვან I (ძვ. წ. II საუკუნის დასაწყისი), ფარსმან I (ახ. წ. I საუკუნის 40-60-იანი წწ.), ფარსმან II (ახ. წ. II საუკუნის 30-50-იანი წწ.), ამაზასპი (ახ. წ. III საუკუნის შუახანები)...

მეორე თავი

V-XI საუკუნეები

ეკონომიკისა და საზოგადოებრივი ურთიერთობების განვითარებასთან ერთად ქართლის სამეფოში მიმდინარეობდა მისი ყველაზე მრავალრიცხოვანი სოციალური ფენის – ერის დიფერენციაცია; იმ ფენისა, რომელიც შეიარაღებული ორგანიზაციისათვის კადრების ძირითად მასას იძლეოდა. თავისუფალი მეთემეების შედარებით მცირე ნაწილმა წარმატებულ ლაშქრობებში მონაწილეობით გარკვეული ქონება დააგროვა ნადავლისა და ტყვეების სახით. ეს გამდიდრებული და გაძლიერებული მეთემეები სასოფლო-სამეურნეო სამუშაოების შესრულებას უკვე ტყვეებს აკისრებდნენ, მათი ექსპლუატაციით უფრო მდიდრდებოდნენ, თვითონ კი მოღვაწეობის მთავარ სფეროდ სამხედრო საქმეს იტოვებდნენ. ასე, თანდათანობით, ერის წიაღიდან გამოიყო დაწინაურებული ზედაფენა, რომელიც თავისი სოციალური მდგომარეობით დაუახლოვდა სამხედრო არისტოკრაციას, ნელ-ნელა შეერწყა მას და ბოლოს წარჩინებულებთან ერთად ფეოდალური კლასი შეადგინა.

მეორე მხრივ, იმავე ომებში ბევრი თავისუფალი გადატაცდა, რადგან ლაშქრობებში მონაწილეობა მნიშვნელოვან ხარჯებთან იყო დაკავშირებული, მეურნეობისგან ხშირ მოწყვეტას კი მიწათმოქმედისათვის ზარალი მოჰქონდა. გაღარიბებული მეთემეები მდიდრების კაბალაში ექცეოდნენ, ხოლო ეკონომიკურ დაკავალებას თანდათანობით სოციალური სტატუსის დამცრობა მოჰქონდა.

კაბალაში მოხვედრილმა გუშინდელმა თავისუფლებმა, მიწაზე დასმულმა ტყვეებმა და სხვა არათავისუფალმა მწარმოებლებმა დროთა განმავლობაში მებეგრე გლეხთა სოციალური კატეგორია შეადგინეს. ეს ის ფენა იყო, რომელსაც შემდგომში ყმა-გლეხობა ეწოდა.

ერიდან გამოყოფილმა სამხედრო-მსახურეულმა ელემენტებმა წარჩინებულებთან კავშირში თანდათანობით სამხედრო საქმეს ჩამოაცილეს ხალხის ფართო მასები. ეს პროცესი განსაკუთრებით ღრმავდება ფეოდალური ურთიერთობების განვითარებასთან ერთად. ახ.წ. I ათასწლეულის შუა ხანებიდან ქართლის შეიარაღებულ ორგანიზაციაში დომინირებას იწყებენ გაფეოდალებული წარჩინებულების ცხენოსანი რაზმები, თუმცა სახალხო ლაშქარი, რომელიც ძირითადად ქვეითი მეომრებისაგან შედგებოდა, კიდევ ინარჩუნებს გარკვეულ მნიშვნელობას. ქვეითი გლეხების როლი განსაკუთრებით იზრდებოდა ეროვნულ-განმანთავისუფლებელი ომების დროს, როდესაც ხელისუფლება საბრძოლო დროშის ქვეშ იწვევდა მოსახლეობის ფართო მასებს. შემორჩენილი ისტორიული ცნობები გვიჩვენებენ, თუ როგორ იცვლებოდა ქართული ლაშქრის სტრუქტურა ომის ხასიათის მიხედვით. მაგალითად, საზღვარგარეთის ლაშქრობებში, როდესაც ქართველები სხვის ტერიტორიაზე მოქმედებენ, მათ ლაშქარში ცხენოსანი ჯარი ერთნახევარჯერ და მეტად სჭარბობს ქვეითობას. თავდაცვითი კამპანიის დროს კი ცხენოსნები მთელი ძალების მხოლოდ ნახევარს შეადგენენ. III-IV საუკუნეების საქართველოსათვის ყველაზე საშიში მოწინააღმდეგე იყო სასანური ირანი, რომელიც ამიერკავკასიაში სრული გაბატონებისაკენ ისწრაფოდა. ფაქტობრივად, ამ პერიოდმა ძირითადად სპარსელებთან ბრძოლაში ჩაიარა. არსებობდა აგრეთვე საფრთხე აღმოსავლეთ რომის იმპერიის (ბიზანტიის) მხრიდან, რომლის მესვეურებმა თავისი პოლიტიკური გავლენის ქვეშ მოაქციეს ეგრისი და ქართლში შეღწევასაც ცდილობდნენ. გარდა ამისა, ამიერკავკასიას პერიოდულად თავს ესხმოდნენ ჩრდილო კავკასიისა და აღმოსავლეთ ევროპის ველების მომთაბარე და ნახევრადმომთაბარე ხალხები.

ქართული ლაშქრის მთავარ დამრტყმელ ძალას აღნიშნულ პერიოდში წარმოადგენდა მძიმე კავალერია, რომელშიც ცხენ-კაცი დამცავი აბჯრით იყო დაფარული. საქართველოში ამ მხედრებს უწოდებდნენ *ცხენ-თორნოსნებსა* და *ჯაჭვ-ჩაბალახოსნებს*.

მათი მთავარი იარაღი იყო გრძელი ლახვარი (შუბი) და მახვილი. ისინი ძირითადად ახლო ბრძოლისათვის იყვნენ აღჭურვილები.

მეფეები და სარდლები, როგორც წესი, ასევე მძიმედ შეიარაღებულები გამოდიოდნენ. მაგალითად, ქართლის სახელგანთქმული მეფე ვახტანგ გორგასალი (დაახლ. 449-502 წწ.) ბრძოლაში ჯავშნით შეჭურვილ ტაიჭზე იჯდა. მისი ფარი, „რომელსა ვერ ჰკუთნდა მახვილი“ „ვიგრის“ ტყავისაგან იყო დამზადებული. ვიგრი, ამ შემთხვევაში, ნიანგს უნდა ნიშნავდეს. ნიანგის ტყავის ფარები საკმაოდ გავრცელებული იყო მახლობელ აღმოსავლეთში. მეფეს თავზე ედგა ოქროს ჩაბალახი, რომელზეც მგელი იყო გამოსახული. ამის გამო სპარსელებმა ვახტანგს „გორგასარი“, ანუ მგლისთავა შეარქვეს. საფიქრებელია, რომ ვახტანგის ჩაბალახი სინამდვილეში ოქროთი დაფარული ფოლადისგან იქნებოდა დამზადებული. მოოქრული მუზარადები, რომლებსაც მეფეები და მხედართმთავრები ატარებდნენ, ბრძოლაში მეომრებს მიანიშნებდნენ, სად იყო მათი წინამძღოლი. რაც შეეხება მგლის თავს, იგი აიხსნება იმდროინდელი ჩვეულებით, შეემკოთ მუზარადი მტაცებელი ცხოველის ან ფრინველის გამოსახულებით. ასეთივე თავსარქმელებს ატარებდნენ სპარსელი, ხვარაზმელი და სხვა აღმოსავლელი მეფეები.

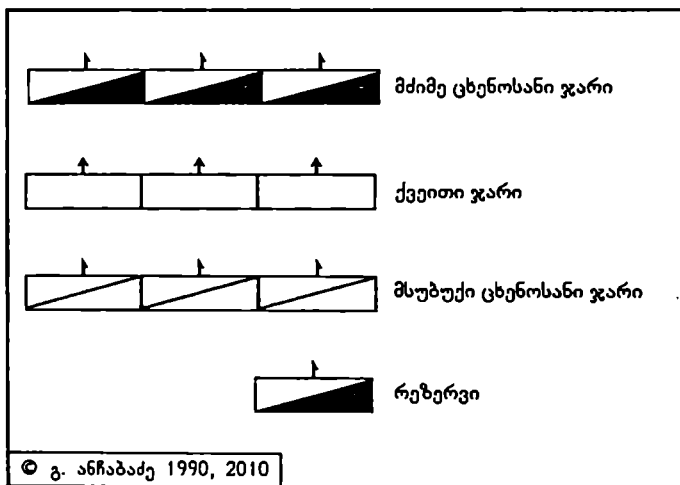
მძიმედ შეიარაღებული ცხენოსანი ჯარის გარდა არსებობდა მრავალრიცხოვანი მსუბუქი კავალერია, რომელიც მეტად ეფექტური იყო მტრის დევნისა და რეიდების დროს, და, როგორც აღვნიშნეთ, მსუბუქი ქვეითობა (მკვირცხლნი). სხვადასხვა ტიპის აღკაზმულობის არსებობა ნაწილობრივ ნაკარნახევი იყო იმითი, რომ ამ პერიოდის ქართულ ლაშქარს ბრძოლა უხდებოდა როგორც მძიმედ შეჭურვილ ირანელ და რომაელ (ბიზანტიელ) მეომრებთან, ასევე ჩრდილოელი მომთაბარეების მსუბუქ ცხენოსან რაზმებთან.

მიუხედავად მნიშვნელოვანი სოციალური და სტრუქტურული ცვლილებებისა, რომელიც ქართულმა ლაშქარმა განიცადა ახ.წ. I ათასწლეულში, იგი ძირითადად კვლავ მილიციური ხასიათისა დარჩა. ცხენოსანი და ქვეითი მეომრების დიდი უმრავლესობა ჯარში გადიოდა მხოლოდ სამხედრო მოქმედებების დროს, მათი დამთავრების შემდეგ კი სახლებში ბრუნდებოდა. მშვიდობიანობის დროს საგარნიზონო სამსახურსა და სამეფო კარის დაცვას უზრუნველყოფდნენ მცირერიცხოვანი მუდმივი კონტინგენტები. მეფის პირადი რაზმის მეომრებს *ტაძრეულები* ეწოდებოდათ (ტაძარი იმ დროს სასახლეს ნიშნავდა).¹ მათ შესახებ ერთ-ერთ ხელნაწერში ნათქვამია: „მარადის მდგომარე არნ იგი წინაშე მეფისა, შეჭურვილი საჭურველითა და განმზადებული ბრძოლად მტერთა მეფისათა თავგანწირვით.“ ანაზღაურებას, რომელსაც ამ სამსახურში ტაძრეულები იღებდნენ, ეწოდებოდა *როჭიკი*. სავარაუდოდ, იგი შედგებოდა დღიური საზრდოსა და ჯამაგირისგან.

შემონახულია გარკვეული ცნობები I ათასწლეულის შუა ხანების ქართული სამხედრო ხელოვნების შესახებ. ამ მხრივ განსაკუთრებით საინტერესოა ვახტანგ გორგასლის სტრატეგიული და ტაქტიკური ხელმძღვანელობა. სტრატეგიაზე მიუთითებს ქართლის მეფის ლაშქრობათა მიმართულებები. რაც შეეხება ტაქტიკას, ვახტანგის დროინდელი სამხედრო წყობა მოითხოვდა ჯარების დაეშელონებულ დალაგებას. პირველ ხაზს ჰქმნიდა მძიმე კავალერია, მეორეს – ქვეითობა, მესამეს – მსუბუქი ცხენოსანი ჯარი. გამოიყოფოდა აგრეთვე საერთო რეზერვი. ბრძოლაში მძიმედ აღჭურვილი მხედრები მძლავრი დარტყმით არღვევდნენ მტრის საბრძოლო წყობას, მათ კვალდაკვალ მიმავალი ქვეითი მეომრები კი ჩეხდნენ მის დაშლილ რიგებს. მოწინააღმდეგის დევნა-განადგურებას აწარმოებდა მსუბუქი ცხენოსანი ჯარი. რეზერვი საქმეში ებმებოდა ყველაზე გადამწყვეტ მომენტში. ასეთი

1 შდრ. პალატინები – ბიზანტიელი იმპერატორების სასახლის გვარდია (ლათ. palatium იმპერატორის სასახლე).

საბრძოლო წყობა გამოიყენა ვახტანგმა ჩრდილოკავკასიელ ოსებთან და მათ მოკავშირეებთან ბრძოლაში 458 წელს.

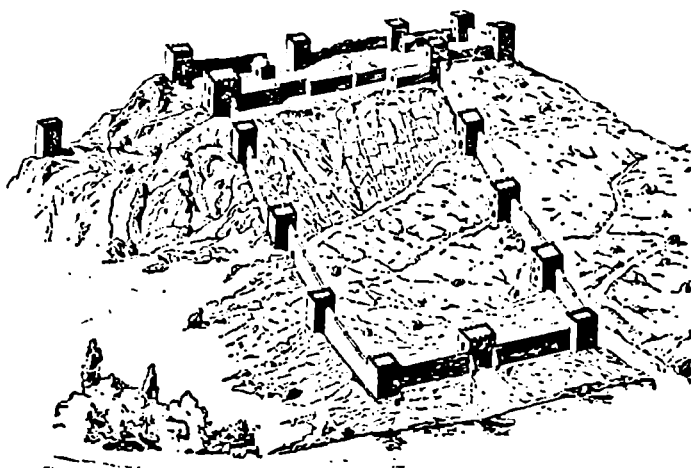

ვახტანგ გორგასლის ჯარების საბრძოლო წყობა. 458 წელი

დასერილ ადგილებში საბრძოლო წყობა სიგანეშიც იყოფოდა. მაგალითად, სპარსელებთან ვახტანგის ბოლო ომის დროს, უჯარმასთან 502 წელს ქართლის ლაშქარში მოჩანს ცენტრი და ორი ფლანგი. ამასთან, ფრონტის ხაზის იმ მონაკვეთზე, სადაც რელიეფი განსაკუთრებით რთული იყო (კლდოვანი), მხოლოდ ქვეითობა უტევდა, ვინაიდან მხედრებს იქ გაუჭირდებოდათ მოქმედება.

ქართულ სამხედრო ხელოვნებაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა სამხედრო ემშაკობას. როგორც ცნობილია, სამხედრო ემშაკობა არის ხერხი, ფანდი, რომლის მეოხებით შეცდომაში შეჰყავთ მოწინააღმდეგე, ცრუ კვალზე უშვებენ მას, თავგზას უბნევენ და ა.შ. სამხედრო ემშაკობა მხედართმთავარს დასახული მიზნის მიღწევაში ეხმარება. ვახტანგ გორგასალი ოსტატურად ფლობდა სამხედრო ემშაკობის ისეთ ხერხებს, როგორიცაა დეზორიენტა-

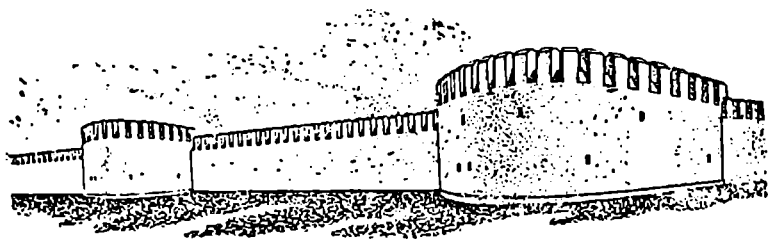
ცია და იმიტაცია. ყალბი ბანაკების მოწყობით, სათანადო დეზინფორმაციის გავრცელებითა და სხვა საშუალებებით მას შეეძლო მცირე ჯარი გაცილებით უფრო მრავალრიცხოვან არმიად წარმოეჩინა. ვახტანგის თანამედროვე სომეხი ისტორიკოსი ლაზარ ფარპეცი აღნიშნავს, რომ ქართლის მეფე ალექსანდრე მაკედონელის ეშმაკობებს მიმართავდაო. ფარპეცის ეს ცნობა შეიძლება გავიგოთ როგორც მინიშნება ვახტანგ გორგასლის მიერ ალექსანდრე მაკედონელის მხედართმთავრული ხელოვნების ცოდნისა და მისი გამოცდილების გამოყენებაზე.

ციხე-ქალაქი უჯარმა. V ს. (ირ. ციციშვილის რეკონსტრუქცია)

ლაშქრის გაძლიერებასა და საველე ტაქტიკის დახვეწასთან ერთად ვახტანგ გორგასალი დიდ ყურადღებას უთმობდა ციხესიმაგრეთა სისტემის შემდგომ განვითარებას. როგორც ცნობილია, მის სახელთან არის დაკავშირებული თბილისის გადაქცევა დიდ ციხე-ქალაქად. ვახტანგმა გააძლიერა აგრეთვე მცხეთისა და უჯარმის სიმაგრეები. ქვეყნის შიგნით არსებული თავდაცვითი ნაგებობების გარდა მეფე ზრუნავდა სასაზღვრო პუნქტების გა-

მაგრებაზეც. მისი ბრძანებით, აღმოსავლეთ რომის იმპერიასთან მომიჯნავე რაიონში დაარსებული იქნა არტანუჯის ციხე და განაზღვრული – ახიზას ციხე. ახალი გოდოლებით გააძლიერა ვახტანგმა აგრეთვე ქართლის ჩრდილო კარიბჭე – დარიალი, რომლის დაცვა ადგილობრივ მთიელებს ევალებოდათ.

ურბნისის ზლუდე-გოდოლები. VI ს. (პ. ზაქარაიას რეკონსტრუქცია)

V-VIII საუკუნეები საქართველოში ადრინდელი ფეოდალიზმის პირველი ეტაპია, როდესაც იმსხვრევა ან სახეს იცვლის ძველი სახელმწიფო და სამხედრო ინსტიტუტები და ჩნდება ახალი, განპირობებული საზოგადოების განვითარების ფეოდალური ხასიათით. ეს ეპოქა საქართველოსათვის დამახასიათებელია უაღრესად რთული სამხედრო-პოლიტიკური ვითარებით. გაფეოდალებული ერისთავები, რომლებმაც საგამგებლო მიწები საგვარეულო საკუთრებად აქციეს, არ ეპყებოდნენ ცენტრალურ ხელისუფლებას. ქვეყანას გარს ეკრა დიდი და ძლიერი სახელმწიფოები: აღმოსავლეთ რომის იმპერია, ანუ ბიზანტია, ხაზართა კალანატი (სახაკანო), სასანური ირანი, ხოლო შემდეგ არაბთა სახალიფო, რომელმაც VII საუკუნის შუა ხანებში შთანთქა სასანიანთა სამეფო და კავკასიაში მისი ადგილი დაიკავა. ამ აგრესიული სახელმწიფოებისათვის ამიერკავკასია განხეთქილების ვაშლი იყო. დამპყრობლები ძალ-ღონეს არ იშურებდნენ, რათა განემტკიცებინათ აქ თავისი ბატონობა. ჯერ კიდევ V საუკუნეში გაუქმებული იქნა სამეფო ხელისუფლება სომხეთსა და ალბანეთში. VI საუკუნეში

ფაქტობრივად იგივე ხდება ქართლში, VII საუკუნეში კი – ეგრისში. ამ პერიოდის საქართველოს ისტორიის წერილობით წყაროებში თითქმის ქრება შემოსეულ მტერთან საველე ბრძოლების ხსენება, რაც შეიარაღებული წინააღმდეგობის დაქსაქსულობაზე მიუთითებს, თუმცა ცნობილია, რომ ეს წინააღმდეგობა არასოდეს შეწყვეტილა და დამპყრობლებს ახალ-ახალი ლაშქრობების მოწყობა უხდებოდათ მიღწეული წარმატებების შესანარჩუნებლად. VIII საუკუნის დასასრულსა და IX-X საუკუნეებში განმანთავისუფლებელი ბრძოლის მსვლელობაში, საქართველო და ამიერკავკასიის სხვა ქვეყნები იბრუნებენ დამოუკიდებლობას და აქ მიმდინარეობს ახალი ფეოდალური სახელმწიფოების წარმოქმნის პროცესი. საქართველოს ტერიტორიაზე ამ პერიოდში ყალიბდება კახეთის სამთავრო, აფხაზთა სამეფო, ჰერეთის სამეფო, ტაო-კლარჯეთი (ქართველთა სამეფო) და, როგორც გადმონაშთი არაბთა ბატონობისა, თბილისის საამირო. ამ პოლიტიკურ ერთეულებს შორის წარმოებდა ხანგრძლივი ბრძოლა პირველობისთვის, რომელიც დამთავრდა საქართველოს არამყარი გაერთიანებით X საუკუნის ბოლოსა და XI საუკუნის დასაწყისში. ქვეყნის გაერთიანებაში წამყვანი როლი შეასრულეს აფხაზთა სამეფომ და ტაო-კლარჯეთმა.

XI საუკუნეში მიმდინარეობს ბრძოლა საქართველოს სახელმწიფოებრივი ერთიანობის განმტკიცებისათვის. მეფის ხელისუფლება უპირისპირდება ცენტრიდანულ ძალებს, რომლებსაც განასახიერებდნენ მსხვილი ფეოდალები და პროვინციელი სეპარატისტები. ხშირად მემამბოხე არისტოკრატებს მხარს უჭერდნენ გარეშე ძალები – ბიზანტიის იმპერია და სელჩუკთა სახელმწიფო, რომლებიც საქართველოს მიმართ დამპყრობლურ პოლიტიკას ატარებდნენ.

ფეოდალური ურთიერთობების ჩამოყალიბება-გაღრმავებამ სამხედრო ორგანიზაციაში საგრძნობი ცვლილებები შეიტანა. მნიშვნელოვანწილად შეიცვალა ქართული ლაშქრის სტრუქტურა და დაკომპლექტების პრინციპი. საქართველოს ბარში, რომელიც პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური განვითარებით

წინ უსწრებდა მთიანეთს, სამხედრო საქმე თანდათანობით მონოპოლიზებული იქნა ფეოდალთა კლასის – *აზნაურების* მიერ, რომელთა ყველაზე ძლიერ და გავლენიან ნაწილს წარმოადგენდნენ *მთავრები, ერისთავები, დიდებული აზნაურები*. მათი სამფლობელოები ვრცელ ტერიტორიებს მოიცავდნენ იქ განლაგებული სოფლებით, ციხე-დარბაზებითა და ეკლესია-მონასტრებით. ეს საფეოდალოები, ფაქტობრივად, სახელმწიფოში სახელმწიფოებს წარმოადგენდნენ თავისი წესებით, ჯარითა და სამოხელეო აპარატით.

მსხვილი ფეოდალები მეფეების უშუალო *ყმები* (ვასალები) იყვნენ, საშუალო და წვრილი აზნაურები კი ნაწილი მეფის, ხოლო ნაწილი – მსხვილი ფეოდალებისა და ეკლესიის *ყმები*. ფეოდალური სისტემა თავისი არსით სამხედრო სისტემაა და ამიტომ ფეოდალური ქვეყნის შეიარაღებული ორგანიზაცია, ფაქტობრივად, მისი სოციალური ზედაფენის სტრუქტურას იმეორებს. საშუალო და წვრილი აზნაურები მათი თანმხლები მეომრებითა და შეიარაღებული მსახურებით შეადგენდნენ დიდებულთა რაზმებს, რომელთა გაერთიანება სამეფო ლაშქართან, რომელიც მეფის უშუალო სამფლობელოებიდან (დომენიდან) გამოდიოდა, ჰქმნიდა ქვეყნის შეიარაღებულ ძალას.

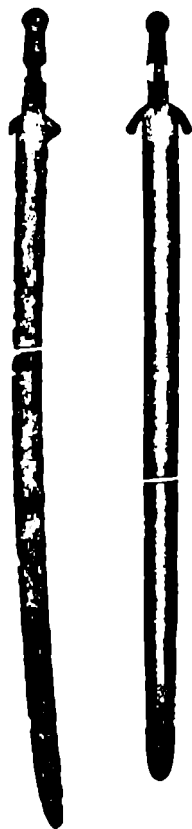
ეს ფეოდალური ლაშქარი, მართალია, პროფესიონალი მეომრებისაგან შედგებოდა, მაგრამ მუდმივ ჯარი არ იყო. სამხედრო კამპანიის დამთავრების შემდეგ აზნაურები სახლებში ბრუნდებოდნენ. მუდმივი სამსახურისათვის მეფე-მთავრებს მხედართა შუზღუდული ოდენობის გუნდები ჰყავდათ, რომლებშიც შედიოდნენ მეციხოვნეები, ტაძრეულები და სხვა შეიარაღებული პირები მათი გარემოცვიდან (*შინაურნი მეფისანი, მოახლენი*).

ფეოდალური რაზმების დაკომპლექტების ბაზა რომ გაეფართოვებინათ, მეფე-მთავრები სამხედრო სამსახურის პირობით მიწას აძლევდნენ აზნაურებს, რათა ეს უკანასკნელნი, საჭიროების შემთხვევაში, საკუთარი ცხენ-იარაღითა და მეომრებით გამოსულიყვნენ *პატრონის* დროშის ქვეშ. ამრიგად, ფეოდალური ლაშ-

ქარი დამყარებული იყო პირობითი მიწისმფლობელობის პრინციპზე.

სამხედრო ორგანიზაციის სრული ფეოდალიზაციის გამო სახალხო ლაშქარი, რომელიც ანტიკური იბერიის შეიარაღებული ძალების ყველაზე მასობრივ ნაწილს წარმოადგენდა, საქართველოს ბარში პრაქტიკულად გაქრა. გლეხობის ძირითადი ნაწილი აქ დიდი ხნით ჩამოცილდა სამხედრო საქმეს. ფეოდალური ლაშქრის სტრუქტურაში შევიდა მხოლოდ მიწათმოქმედთა ზედაფენა – მსახურები. ამ სოციალური კატეგორიის წარმომადგენლებს ზემდგომი ფეოდალების მიმართ საპატიო სამსახური ემართათ – მოლაშქრეობა, მოხელეობა, სამასპინძლო და სხვ. აქედან ყველაზე მნიშვნელოვანი, მუდმივი ომების პირობებში, რა თქმა უნდა, მოლაშქრეობა იყო. შეიარაღებული მსახურები ბრძოლაში მიჰყვებოდნენ ფეოდალ-აზნაურებს, მათი სამხედრო რაზმების რიგით შემადგენლობას ჰქმნიდნენ.

სახალხო მილიცია, როგორც შეიარაღებული ორგანიზაციის ფორმა, შემორჩა მხოლოდ საქართველოს მთაში, სადაც ფეოდალურ ურთიერთობებს არასოდეს გაუდგამთ ღრმა ფესვები და შენარჩუნებული იყო პირველყოფილი თემური წყობილების ძლიერი გადმონაშთები. მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ ქვეყნის სამხედრო ორგანიზაციაში მთიელთა

მოხრილი ხმალი ვანიდან (X-XI სს.) და შვეტი (სწორი) მახვილი ხევისურეთიდან (XI-XII სს.)

სახალხო ლაშქარი თავისი მნიშვნელობით საგრძნობლად ჩამოუვარდებოდა ფეოდალურ მხედრობას.

შეიარაღებული ორგანიზაციის ამ ორ ფორმას შორის განსხვავება იმაშიც იყო, რომ ფეოდალთა ლაშქარი ძირითადად ცხენოსნებისგან შედგებოდა და, ბუნებრივია, უმთავრესად საცხენოსნო ბრძოლას აწარმოებდა, მთიელი მეომრები კი ქვეითად იბრძოდნენ, ვინაიდან მათი სამშობლო კუთხის რელიეფი ძირითადად საქვეითო ტაქტიკას მოითხოვდა.²

ისტორიულ წყაროებში არ შემონახულა ცნობები, თუ რამდენი მეომარი გამოყავდათ VIII-X საუკუნეების ქართულ სახელმწიფოებს ძალთა სრული მობილიზაციის პირობებში, მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ, რომ ცალკეული სამეფო-სამთავროების ეკონომიკური და დემოგრაფიული რესურსები საკმაოდ შეზღუდული იქნებოდა და, ამასთან, ლაშქარში გადიოდა მოსახლეობის შედარებით მცირე ნაწილი – აზნაურები, მსახურები, თავისუფალი მთიელები – უნდა ვივარაუდოთ, რომ მათი შეიარაღებული ძალები არც თუ ისე მრავალრიცხოვანი იყო.

ცოცხალი ძალის შედარებით სიმცირეს ანაზღაურებდა ფეოდალური ლაშქრის მაღალი პროფესიონალიზმი და კარგი შეიარაღება. ცხადია, რომ ფეოდალ-აზნაურს საშუალებაც მეტი ჰქონდა სამხედრო წვრთნისათვის, და მატერიალური სახსრებიც კარგი ცხენ-იარაღის შესაძენად, ვიდრე სახალხო ლაშქრის რიგით მონაწილეს. გარდა ამისა, ფეოდალურ მხედრობას ახასიათებდა მაღალი საბრძოლო სული, რაც განპირობებული იყო ფეოდალთა ინტერესების ერთობით (საბოლოო ჯამში), რაინდული ზნეობითა და პირადი შემადგენლობის ეთნოკულტურული თანაგვარობით (მთლიანობაში).

ანტიკურ ხანასა და ადრეფეოდალური პოლიტიკური დაქუცმაცებულობის პერიოდში ქართული ჯარის უმაღლესი საორგა-

2 ამაზე პირდაპირ მიუთითებს XIV საუკუნის მემკვიდრე არაგვის ხეობაში მონღოლებთან ბრძოლის აღწერისას: „უმეტეს მოისრვოდეს თათარნი, რამეთუ დიდად ავნებდეს მთიულელნი, იყვნეს ფერკითა მალი, ცხენოსანი ვერ შეუვიდოდა საომრად, და ქუეითად იბრძოდეს თათარნი“.

ნიზაციო ერთეული იყო საერისთავოს ლაშქარი. მაგრამ შემდეგ, როდესაც ქვეყანა თითქმის მთლიანად გაერთიანდა და მოზრდილ სახელმწიფოდ გადაიქცა, ტერიტორიისა და შეიარაღებული ძალების ზრდასთან ერთად წარმოიშვა აუცილებლობა შექმნილიყო უფრო მსხვილი საორგანიზაციო და ტაქტიკური ერთეულები, რომლებშიც რამდენიმე საერისთავოს ძალები შევიდოდა. XI საუკუნისათვის, როგორც ჩანს, სამი ასეთი გაერთიანება ყალიბდება: 1. *აფხაზეთის ლაშქარი*, ანუ *შიდა სპა* (*შიდა ლაშქარი*); 2. *ზემო ლაშქარი* და 3. *ქართლის ლაშქარი*. როგორც ვხედავთ, ეს დაჯგუფებები სახელმწიფოს ძირითადი რეგიონების ბაზაზე იყო შექმნილი. აფხაზეთის ლაშქარი (*შიდა სპა*) აერთიანებდა ლიხთიმერეთის, ანუ აფხაზეთის³ საერისთავოთა მხედრობას, ზემო ლაშქარი – სამხრეთ საქართველოს, ანუ ზემო ქვეყნისას, ხოლო ქართლის ლაშქარი, ცხადია, ქართლელებისგან შედგებოდა. შემდგომში, როდესაც გაერთიანებულ სამეფოს კახეთ-ჰერეთიც შეუერთდა, ამ კუთხის ძალებმა ქართული მხედრობის მეოთხე რეგიონალური გაერთიანება შეადგინეს.

დროთა განმავლობაში, მაგრამ არაუგვიანეს XII საუკუნის მეორე ნახევრისა, ამ გაერთიანებათა ბაზაზე ჩამოყალიბდა საქართველოს სამხედრო ოლქების – *სადროშოების* – სისტემა.

როგორი იყო ომისა და ბრძოლის ფორმები VIII-XI საუკუნეებში?

ადრეფეოდალური პოლიტიკური დაქუცმაცებულობის ხანაში შინაომები სტრატეგიული თვალსაზრისით არ წარმოადგენდ-

3 აფხაზთა სამეფოს ჩამოყალიბების შემდეგ სახელწოდება „აფხაზეთი“ (რომელიც ადრე მხოლოდ საკუთრივ აფხაზეთს აღნიშნავდა) გავრცელდა აგრეთვე ლიხის დასავლეთით მდებარე მთელ ტერიტორიაზე, ხოლო XI საუკუნიდან, როდესაც აფხაზეთში დამკვიდრებულმა ბაგრატიონებმა ლიხთიმერეთის მიწებიც შემოიმტკიცეს, წერილობით წყაროებში (განსაკუთრებით უცხოურ ძეგლებში) აფხაზეთად იწოდება უკვე მთელი საქართველო. ამრიგად, XI-XIII საუკუნეების წყაროებში ტერმინი „აფხაზეთი“ სამი მნიშვნელობით გვხვდება: 1) საკუთრივ აფხაზეთი, 2) ლიხთიმერეთი, ანუ დასავლეთ საქართველო, და 3) სრულიად საქართველოს სამეფო.

ნენ გადამწყვეტ სამხედრო მოქმედებებს. ბრძოლა წარმოებდა ცალკეული მნიშვნელოვანი პუნქტებისათვის (გამაგრებული ქალაქები, ციხესიმაგრეები), და როგორც წესი, ხანგრძლივი იყო. დიდი ბრძოლები ამ პერიოდის ომებში გამონაკლისს წარმოადგენდა, რაც დამახასიათებელია არა მარტო ჩვენი, არამედ განვითარების ადრეფეოდალურ სტადიაზე მყოფი სხვა ქვეყნების სამხედრო ხელოვნებისთვისაც. საქართველოს გაერთიანებამ XI საუკუნეში ქართულ სარდლობას საშუალება მისცა უფრო მაღალ სტრატეგიულ დონეზე ეწარმოებინა ომები (მაგალითად, 1021-1022 წლების საქართველო-ბიზანტიის ომი).

უცხოელი დამპყრობლების წინააღმდეგ ბრძოლაში, როდესაც მოწინააღმდეგეთა ძალები მნიშვნელოვნად აღემატებოდა ქართულს, მაგალითად, არაბების (735-736, 853-854, 914 წწ.), ბიზანტიელების (1028 წ.), სელჩუკიანი სულთნების (1064, 1067-1068, 1074 წწ.) შემოსევების დროს, ქართული სარდლობა სტრატეგიულ თავდაცვას მიმართავდა, რაშიც მას ხელს უწყობდა ტერიტორიის უკეთესი ცოდნა; ქართველები გაურბიან გადამწყვეტ ბრძოლას და მტერს მცირე შეტაკებებით ქანცავენ, მოქმედებენ მის კომუნიკაციებზე, ციხესიმაგრეთა განვითარებულ სისტემაზე დაყრდნობით ინარჩუნებენ უმნიშვნელოვანეს პოზიციებს, ცალკეულ შემთხვევებში გადადიან კონტრშეტევაზე და სხვ. ამგვარად, ძლიერ მოწინააღმდეგეს აყენებდნენ მნიშვნელოვან ზარალს და აიძულებდნენ საქართველოდან წასვლას ისე, რომ მას ვერ განეხორციელებინა თავისი მთავარი მიზანი – ქვეყნის დამორჩილება.

იმ შემთხვევაში, თუ ქართული სარდლობა მოწინააღმდეგეს თავისზე ძლიერად არ თვლიდა, უპირატესობა ეძლეოდა გადამწყვეტ შეტაკებას მთავარი ძალებით, რათა გენერალური ბრძოლით გარკვეულიყო კამპანიის ან ომის ბედი (ბრძოლა ადგილობრივ არაბ და ქურთ გამგებლებთან, ბიზანტიელებთან 1021-1022 წლებში, სელჩუკთა ცალკეულ მხედართმთავრებთან და სხვ.).

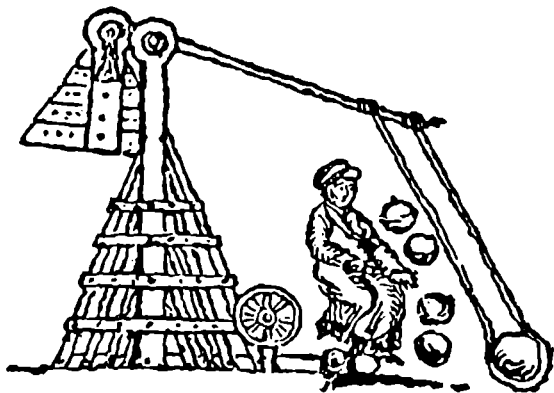
რაც შეეხება ტაქტიკას, ისტორიული წყაროები საშუალებას იძლევიან ვიმსჯელოთ მხოლოდ მის ცალკეულ ელემენტებზე. მა-

გალითად, ირკვევა, რომ განსახილველ პერიოდში დომინირებდა საცხენოსნო ბრძოლა, მაგრამ მხედრებს ქვეითად ბრძოლაც შეეძლოთ. დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა მოულოდნელობის მომენტს, ფართოდ გამოიყენებოდა ტაქტიკური მასშტაბის მანევრი.

სამხედრო ხელოვნების განვითარების მოცემულ სტადიაზე უაღრესად დიდი იყო ფორტიფიკაციული ნაგებობების მნიშვნელობა. ციხე-ქალაქები და სიმაგრეები მეგრძოლი მხარეებისათვის წარმოადგენდნენ მთავარ საყრდენ პუნქტებს განუწყვეტელ შინაომებში და იცავდნენ ქვეყანას გარეშე მტრის შემოსევების დროს. საინჟინრო თვალსაზრისით კარგად აგებული ციხესიმაგრე საშუალებას აძლევდა მცირე გარნიზონს წარმატებით შეეკავებინა მრავალრიცხოვანი არმიის მოწოლა. მაგალითად, 914 წელს უჯარმაში ჩამდგარი 300 მეომარი დიდხანს ეწინააღმდეგებოდა არაბთა მრავალათასიან ლაშქარს. ციხესიმაგრეების დამცველები ხშირად აწყობდნენ გამოხდომებს, რათა ზარალი მიეყენებინათ მოწინააღმდეგისათვის და მუდმივ დაძაბულობაში ჰყოლოდათ იგი. ცნობილია ალყის ღამით შიგნიდან გარღვევისა და ალყაშემორტყმული ციხის გარედან დებლოკირების ფაქტები.

ხშირი ომები განავითარებდნენ ციხესიმაგრეების წინააღმდეგ ბრძოლის ხელოვნებასაც. ფეოდალურ საქართველოში ცნობილი იყო მისი ორივე ძირითადი ფორმა – ალყა და იერიში. ზოგჯერ ბლოკირებული პუნქტს უშენებდნენ საალყო სიმაგრეს (*შურის-ციხე*), რათა აღეკვეთათ გარნიზონის გამოხდომები ან არ დაეშვათ საალყო ხაზის გარედან გარღვევა. ალყა ხშირად დიდხანს გრძელდებოდა, *ციხოვანთა* ძალების სრულ გამოფიტვამდე. მაგალითად, ბაგრატ III-ის (978-1014 წწ.) ლაშქარი მთელი წელიწადი ადგა ბოჭორმის ციხეს, ხოლო ბაგრატ IV-ის (1027-1072 წწ.) მიერ ორგანიზებულმა თბილისის ალყამ თითქმის ორ წელიწადს გასტანა და, როგორც „ქართლის ცხოვრებაში“ აღნიშნული, „ესრე შეაჭირვეს ტფილელთა, რომელ ლიტრა ვირის ხორცი ხუთას დრამად ასყიდეს, და ვერლარა დაუდგმიდეს შიმშილითა და ბრძოლათა ძლიერთა“.

ქართული ლაშქრის შეიარაღებაში შედიოდა ქვასატყორცნი მანქანები – ფილაკავნები, რომლებსაც ციხე-სიმაგრეების დასანგრევად ხმარობდნენ.

ქვის სატყორცნი მანქანა (XIV ს-ის სპარსული ხელნაწერიდან)

X საუკუნის ომებში მოხსენიებულია აგრეთვე იმდროინდელი ქართლის მთავარი გამაგრებული პუნქტის, უფლის-ციხის, აღება პალან-კურდნის მეშვეობით. ვინაიდან „პალან-კურდანი“ სასაპალნე უნაგირს ნიშნავს (XIII საუკუნის ერთ დოკუმენტში, მაგალითად, ნათქვამია: „პალან-კურდნითა შეკაზმული დიდად კარგი ჯორი“), ქართულ ისტორიოგრაფიაში გავრცელებულია მოსაზრება, თითქოს ციხე-ქალაქის გალავანზე მოწინააღმდეგე აიჭრა ერთმანეთზე დადგმული უნაგირების მეშვეობით.

ჩვენ არარეალურად მიგვაჩნია კარგად გამაგრებული ქალაქის აღება ასეთი უცნაური მეთოდით. (გერ დაამზადეს საიერიშო კიბეები – მარტივი და ნაცადი საშუალება კედლებზე ასასვლელად?) როგორც სამუშაო ვერსიას გავიმეორებ ადრე გამოთქმულ მოსაზრებას, რომ მატიანის ტექსტში თავდაპირველად შეიძლება მოხსენიებული ყოფილიყო იმდროინდელ ახლო აღმოსავლეთში გავრცელებული მსუბუქი ბალისტა – *arrada-i gardan* ან მისი ანა-

ლოგი, რაც დამახინჯებული იქნა შემდეგდროინდელი გადამწერების მიერ.

კედლების სააღყო ტექნიკით დამუშავების შემდეგ ეწყობოდა იერიში. ზოგჯერ ადგილი ჰქონდა ალყაშემორტყმულებზე ფსიქოლოგიურ ზემოქმედებას. მაგალითად, როდესაც 1058 წელს ბაგრატ IV-მ შეიპყრო ურჩი ერისთავი ლიპარიტ ბაღვაში და მისი ვაჟი, მათი კლდეკარის ციხესთან მიყვანა და ძელზე გაკვრა ბრძანა გარნიზონის თვალწინ. როდესაც მეციხოვნეებმა თავისი პატრონები სასიკვდილოდ განწირულები იხილეს, მეფეს შეევედრენ მათ გაშვებას და ციხესიმაგრე უომრად ჩააბარეს.

მესამე თავი

XII-XIV საუკუნეები

საქართველოს სამხედრო ისტორიაში განსაკუთრებული ადგილი უკავია დავით IV აღმაშენებლის პერიოდს (1089-1125 წწ.) და მის შემდგომ ასწლეულს, რომელიც ფეოდალური საქართველოს „ოქროს ხანად“ ითვლება.

დავით მეფემ, რომელიც 16 წლის ასაკში ავიდა ტახტზე, მეტად მძიმე მდგომარეობაში მყოფი ქვეყანა ჩაიბარა. საქართველო უკიდურესად შევიწროვებული იყო თურქი სელჩუკების მიერ, რომლებმაც XI საუკუნის 60-იანი წლებიდან მოყოლებული არაერთხელ დალაშქრეს იგი, განადგურების პირამდე მიიყვანეს და დამამცირებელი ხარკი შეაწერეს. გარდა ამისა, სელჩუკებს ეკავათ აღმოსავლეთ საქართველოს უმნიშვნელოვანესი ციხე-ქალაქები – თბილისი, რუსთავი, სამშვილდე და სხვ., მათი სანახები კი მომთაბარე თურქული ტომების საზამთრო სადგომებად იყო ქცეული.

საერთო ვითარებამ საქართველოს სამხედრო ძალებზეც იმოქმედა. დავითის ისტორიკოსის ცნობით, ქართული ლაშქარი მხედართა „მცირე გუნდამდე“ დასულიყო და ისიც უცხენო, უსაჭურვლო, თურქ-სელჩუკთაგან „დაჯაბნებული“ და მათი „ფრიად მოშიში“ გამხდარიყო.

შეიარაღებული ორგანიზაციის აღსადგენად დავით მეფემ კარდინალური ღონისძიებები ჩაატარა. კერძოდ, მნიშვნელოვნად გაზარდა მოლაშქრეთა რიცხვი, განამტკიცა დისციპლინა, გამოიმუშავა მებრძოლთა წახალისების და მორალური დასჯის ფორმები. სისტემატური სამხედრო წვრთნისა და ინტენსიური აღმზრდელობითი მუშაობის შედეგად ქართულმა ლაშქარმა მოკლე ხანში აღიდგინა ბრძოლისუნარიანობა და უკვე XI საუკუნის მიწურულში მზად იყო სელჩუკებთან მძიმე და ხანგრძლივი ომისათვის. მაგრამ სამხედრო მშენებლობის საქმეში დავითი კიდევ უფრო შორს წავიდა. XII საუკუნის ათიან წლებში მან ჩამოაყა-

ლიბა საკმაოდ მრავალრიცხოვანი მუდმივი ლაშქარი. როგორც ვიცით, მუდმივი კონტინგენტები (ქალაქებისა და ციხეების გარნიზონები, ტაძრეულები და სხვ.), საქართველოს შეიარაღებულ ორგანიზაციაში ყოველთვის არსებობდა, მაგრამ მათი რიცხვი საკმაოდ მცირე იყო. მაგალითად, მეფის ტაძრეულთა რაოდენობა 1110 წელს სულ იყო 1500 კაცი. მათ არ შეეძლოთ მხოლოდ საკუთარი ძალებით მნიშვნელოვანი სამხედრო ოპერაციების ჩატარება, არადა დავით აღმაშენებლის ერთერთი მთავარი სტრატეგიული პრინციპი – მოწინააღმდეგეზე უწყვეტი ზემოქმედება, მოითხოვდა საკმაოდ რაოდენობით მობილური საველე ძალების ყოლას. ამისათვის, 1111-1119 წლებში დავითმა გაზარდა მუდმივი კონტინგენტების რიცხვი და, რაც მთავარია, ჩამოაყალიბა 5 ათასიანი გვარდიული კორპუსი – *მონასპა*, ანუ მონათა ლაშქარი, რომელმაც მუდმივი ჯარის ბირთვი შეადგინა. მონასპა საქართველოში ახალი ტიპის სამხედრო ნაწილი იყო. იგი შედგებოდა ძირითადად გაქრისტიანებული უცხოელებისაგან და თავისი არსით არ განსხვავდებოდა ახლო აღმოსავლეთის სახელმწიფოებში არსებული ლულამთა და მამლუქთა რაზმებისაგან.

მეფემ გადადგა აგრეთვე მეტად გაბედული ნაბიჯი: 1118-1119 წლებში მან დონისპირა ველებიდან და ჩრდილო კავკასიიდან საქართველოში გადმოასახლა მეგრძოლი ხალხის, ყივჩაყების დიდი ურდო (40 ათასი მეომარი ოჯახებითურთ), რომლის ბაზაზე მშენიერი ცხენოსანი ლაშქარი ჩამოაყალიბა.

დავით აღმაშენებლის სამხედრო რეფორმებზე საუბრისას, აუცილებელია აღინიშნოს, რომ სწორი არ უნდა იყოს ქართულ ისტორიოგრაფიაში გავრცელებული აზრი, თითქოს მეფის მიერ შექმნილი მუდმივი ჯარი 60 ათას მეომარს ითვლიდა, რომელთაგან ყივჩაყი იყო 40 ათასი (ზოგჯერ ამ ძალებს 5-ათასიან მონასპასაც უმატებენ და „მუდმივი ჯარის“ რაოდენობა 65 ათასი გამოჰყავთ). ისეთ ფეოდალურ ქვეყანას, როგორიც საქართველო იყო, მისი ეკონომიკური და საზოგადოებრივი წყობილებიდან გამომდინარე, ასეთი მრავალრიცხოვანი მუდმივი ჯარის შენახვა არ შეეძლო. ამასთან ამ მხედრობის ძირითად კომპონენტად, რო-

გორც აღვნიშნეთ, 40 ათას ყივჩაყს გულისხმობენ, მაშინ როდესაც ყივჩაყთა მოლაშქრეობა აშკარად არარეგულარულ ხასიათს ატარებდა. მათი გვარ-ტომური ჯგუფები დასახლებული იყვნენ აღმოსავლეთ საქართველოს განაპირა პროვინციებში და ტრადიციულ მომთაბარულ მესაქონლეობას მისდევდნენ. ყივჩაყთა სამხედრო სამსახური მდგომარეობდა საზღვრების დაცვასა და მოწინააღმდეგის ტერიტორიების რბევაში. გარდა ამისა, საჭიროების შემთხვევაში, ყივჩაყები საერთო-საქვეყნო ლაშქარშიც გამოდიოდნენ. მეომართა რიცხვი, რომელიც მათ შეეძლოთ გამოეყვანათ ერთი ლაშქრობისათვის, ალბათ 15-20 ათასს არ აღემატებოდა, რაც იმ დროისათვის ცოტა არ იყო. მუდმივ ჯარში, შესაძლოა, შედიოდა მხოლოდ ყივჩაყთა სამხედრო არისტოკრატის შედარებით მცირერიცხოვანი რჩეული რაზმები.

ამრიგად, 1120 წლისათვის დავით აღმაშენებელმა მთლიანობაში დაასრულა არმიის ჩამოყალიბება. შეიარაღებული ძალების ბირთვს წარმოადგენდა მუდმივი ჯარი, რომელიც სხვადასხვა ელემენტებისგან შედგებოდა (ტაძრეულები, მონასპა, ციხეებისა და ქალაქების გარნიზონები და სხვ.), საერისთავოებიდან გამოშვებული ფეოდალური ლაშქარი კვლავინდებურად შეიარაღებული ძალების ყველაზე მასობრივი ნაწილი იყო, მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა ყივჩაყთა მხედრობა, დამხმარე ძალას (ნიჯადი) წარმოადგენდნენ მოკავშირეთა და დაქირავებულთა რაზმები, რომელთა შორის ვხედავთ ოსებს, ლეკებს, ქურთებს, ევროპელ ჯვაროსნებსა და სხვებს. ლაშქრის საერთო რაოდენობა, რომელიც დავით აღმაშენებელს შეეძლო ერთდროულად ველზე გამოეყვანა, 60 ათას კაცს აღწევდა.

ისტორიული წყაროები საკმაო ცნობებს შეიცავენ დავით აღმაშენებლის მხედართმთავრული ხელოვნების შესასწავლად. ეს ცნობები გვიჩვენებენ, რომ მეფისთვის დამახასიათებელი იყო სტრატეგიული მოქმედებების შეტევითი ფორმები, შეხამებული სისწრაფესთან და მოულოდნელობასთან. პირველ ხანებში ამით იგი ანაზღაურებდა ძალების სიმცირეს, შემდეგში კი, როდესაც უკვე მრავალრიცხოვანი ლაშქარი ჰყავდა, საშუალება მიეცა შე-

ტევები განეხორციელებინა სელჩუკებთან შეხების მთელ ფრონტზე – ჭოროხის ხეობიდან კასპიის ზღვამდე.

მეფე ყოველთვის და ყველგან ცდილობდა პირველს მიეყენებინა დარტყმა. მაშინაც კი, როდესაც შეტევა სულჩუკების წამოწყებული იყო, დავითი სწრაფი და გაბედული მოქმედებებით ინიციატივას თავად იგდებდა ხელში და გადამწყვეტ ბრძოლას მოწინააღმდეგეს თავისთვის ხელსაყრელ პირობებში აჰკიდებდა. ასე იყო, მაგალითად, თრიალეთში (1110 წ.), დიდგორში (1121 წ.), შემახასთან (1123 წ.). დიდი საველე ბრძოლები დავითს საბოლოო გამარჯვებამდე მიჰყავდა მტრის ენერგიული დევნით. იგი ნიადაგ ცვლიდა დარტყმების მიმართულებას, სწრაფად გადააჯგუფებდა ქართულ ჯარს და შეტევას იწყებდა იქ, სადაც მოწინააღმდეგე ყველაზე ნაკლებად მოელოდა ამას. მაგალითად, თავისი სიცოცხლის უკანასკნელ წელს, 1124 წლის კამპანიაში, დავით მეფემ ზედიზედ 6 ლაშქრობა განახორციელა ფრონტის მთელ სიგრძეზე – სპერიდან დარუბანდამდე.

დავით აღმაშენებელმა გამოიმუშავა აგრეთვე თურქ-სელჩუკთა მომთაბარე ტომების წინააღმდეგ ბრძოლის სტრატეგია, რომელიც პოლიტიკური მიზნების მისაღწევად იყო მიმართული. მეფე ცდილობდა ამიერკავკასიიდან გაეძევებინა XI საუკუნის დასასრულში აქ დიდი რაოდენობით დამკვიდრებული ნომადები, რომლებიც საშიშროებას წარმოადგენდნენ ადგილობრივი მოსახლეობისათვის, როგორც თავისი სამხედრო ძალით, ასევე ეკონომიკური საქმიანობით (მომთაბარე მესაქონლეობა), რაც საფუძველს უთხრიდა ბინადარი ხალხების მრავალდარგოვან სამიწათმოქმედო კულტურას.

დავით აღმაშენებელს კარგად ესმოდა აგრეთვე ე.წ. მცირე ომის მნიშვნელობა სელჩუკებთან ბრძოლაში, და დიდი სტრატეგიული ოპერაციების ფონზე თავის ყურადღებას არ აკლებდა პატარა რაზმების პარტიზანულ მოქმედებებსაც. ხშირად იგი პირადად მონაწილეობდა მტრის ზურგში მოწყობილ საკავალერიო რეიდებში.

ლაშქრის სწრაფი გადასროლა სახელმწიფოს ერთი ბოლო-დან მეორეში შესაძლებელი იყო მხოლოდ კარგი კომუნიკაციების პირობებში, რაც მეფის საგანგებო ზრუნვის საგანს წარმოადგენდა. „რაოდენნი ხიდნი მდინარეთა სასტიკთა ზედა, რაოდენნი გზანი, საწყინოდ სავალნი, ქვა-ფენილ ყვნა...“ აღნიშავს დავითის ისტორიკოსი. გამორიცხული არ არის, რომ საგზაო სამუშაოები ნაწილობრივ სრულდებოდა სპეციალური სამშენებლო რაზმების მიერ, რომლებიც საინჟინრო ჯარების ჩანასახს წარმოადგენდნენ. შესაძლოა, ამ ფორმირებებმა გაჭრეს ლიხზე გადმოსასვლელი გზა 1121 წლის ზამთარში, „თოვლთა საშინელთა“, როდესაც მემატიანის ცნობით, თოვლის საფარმა უღელტეხილზე 6 მეტრს მიაღწია („...გარდანაკუეთსა თოვლისასა აქუნდა სიმაღლე მკარი სამი“).

თურქებს, რომლებიც ასეთ ვითარებაში მეფის აფხაზეთიდან გადმოსვლას არ ელოდნენ, და „გულდებით“ იდგნენ მტკვრის პირას, ანაზდეულად თავს დაესხნენ ქართველები და „მოსრეს პირითა მახვლისათა, რომელ არა დაუშთა მთხრობი ამბავისა“.

თავისი ძლიერების მწვერვალს ფეოდალურმა საქართველომ XII საუკუნის მეორე ნახევარში და XIII საუკუნის დასაწყისში მიაღწია, გიორგი III-ის (1156-1184 წწ.) და თამარ მეფის (1184-1213 წწ.) დროს. ქართული სახელმწიფო ამ პერიოდში წარმოადგენდა სამხედრო-ფეოდალურ მონარქიას, რომლის შეიარაღებული ძალები, როგორც შემადგენლობით, ასევე მათთვის დასახული სამხედრო-პოლიტიკური ამოცანებით, გაბატონებული ფეოდალთა კლასის შეიარაღებული ორგანიზაცია იყო. ქართველი ფეოდალები დაინტერესებულები იყვნენ ხშირი ომებით, რასაც მათთვის სახელი და ნადავლი მოჰქონდა. შემონახულია ცნობები, თუ როგორ მოითხოვდნენ „ლაშქარნი და დიდებულნი“ მეფეებისგან ახალ-ახალი ომების დაწყებას: „არა არს ღონე დარჩომისა ჩუენისა თვნიერ ლაშქრობისა და რბევისა“, – აცხადებენ ისინი. „... აწ ბრძანოს მეფობამან თქუენმან, რათა არა ცუდად დავიწყებასა მიეცნეს სადამე სპათა შენთა საქმენი, არამედ აღ-

ვამკედროთ ერაცს, რომგურსა ზედა, რომელ არს ხუარასანი, და ცნან ყოველთა სპათა აღმოსავლეთისათა ძალი და სიმკნე ჩუენი“.

შეტევითი ომების წარმატებულობას ხელს უწყობდა ის გარემოება, რომ მუსლიმური წინა აზია სულჩუკთა დიდი იმპერიის დაშლის შემდეგ დაქუცმაცებული იყო ცალკეულ სასულთნო-სათაბაგო-საამიროებად. თუმცა ზოგიერთი მათგანი, მაგალითად, ილდენიზიდების საათაბაგო ირან-აზერბაიჯანში, შაჰარმენტა სახელმწიფო სომხეთში და რუმის სასულთნო მცირე აზიაში, მსხვილი პოლიტიკური ერთეულები იყვნენ, რომლებიც საქართველოს არ ჩამოუვარდებოდნენ მოსახლეობითა და ტერიტორიის სიდიდით, გააჩნდათ მნიშვნელოვანი სამხედრო პოტენციალი. ეს მათ საშუალებას აძლევდა არა მარტო წინააღმდეგობა გაეწიათ ქართველებისთვის, არამედ პერიოდულად შეტევაზეც გადმოსულიყვნენ. ზოგჯერ ასეთი შეტევა რამოდენიმე მუსლიმური სახელმწიფოს გაერთიანებული ძალებით ეწყობოდა, ლაზავათის ანუ „წმინდა ომის“ ლოზუნგით.

XII-XIII საუკუნის დასაწყისის ქართული ლაშქარი შედგებოდა მუდმივი ჯარისა და ფეოდალური მილიციისაგან. მუდმივი ჯარის რიცხვი დავით აღმაშენებლის შემდეგ უნდა შემცირებულიყო. მონასპა, მაგალითად, მხოლოდ XII საუკუნის მეორე ნახევრამდე ჩანს. სამაგიეროდ, სამეფო კარზე ჩნდება *ხასაგიანთა* რაზმი. ეს გვარდიული ნაწილი, როგორც ჩანს, დიდგვაროვანი და რჩეული მეომრებისაგან შედგებოდა (*khassagi* არაბულ-სპარსულად ნიშნავს განსაკუთრებულს, გამორჩეულს). ისინი უნდა იგულისხმებოდნენ ერთ ქართულ ხელნაწერში, სადაც აღნიშნულია: „რჩეულნი ჭაბუკნი, რომელნი სამარადისოდ თანა ჰყვებოდეს მეფესა“.

საერისთავოებიდან გამოსული ფეოდალური მილიციის შემადგენლობაში ვხედავთ დიდებულებს, აზნაურებს, აზნაურთა ყმებს. საუკეთესო მეომრებს უწოდებდნენ *ბუმბერაზებს, მოყმეებს, ჭაბუკებს*. ამავე დროს ეს ტერმინები თანამედროვე გაგებით რაინდს ნიშნავდა. ფეოდალური მხედრობის მონაწილენი იყვნენ პროფესიონალი მეომრები, რომლებიც ცხენოსნობას და იარაღის ხმარებას ბავშვობიდანვე ეუფლებოდნენ. ამ პერიოდში

გამორიცხულია დაბეგრილი მწარმოებლის ლაშქარში გასვლა. ქართულ სინამდვილეს ალბათ არასოდეს ისე არ შეესაბამებოდა კლასიკური დასავლეთევროპული შუა საუკუნეების ცნობილი ფორმულა: „ხალხი უნდა შრომობდეს, რაინდობა – ომობდეს, სამღვდელთა – ლოცულობდეს“, როგორც XII-XIII საუკუნის დასაწყისში. ამიტომ ამბობს რუსთაველი:

*რაცა ვის რა ბედმან მისცეს, დასჯერდეს და მას უბნობდეს:
მუშა მიწყევ მუშაკობდეს, მეომარი გულოვნებდეს...*

აღნიშნულ ხანაში ქართულ ლაშქარს თავისი დროისათვის მშვენიერი საჭურველი ჰქონდა. წარმოება-ხელოსნობის განვითარებამ გააუმჯობესა ლითონის მოპოვების, დნობისა და დამუშავების ტექნიკა, რომლის ბაზაზე მაღალი ხარისხის იარაღი მზადდებოდა. იმ დროის წარჩინებული ქართველი მეომარი ბრძოლის ველზე, როგორც წესი, მძიმე შეიარაღებით გამოდიოდა. ტანზე მას ეცვა *ჯაჭვის პერანგი*, რომელიც მკერდზე და გვერდებზე გაძლიერებული იყო ფოლადის ფირფიტებით (*პოლოტიკნი*). გარდა ამისა, სპეციალური ჯავშანი იცავდა მეომრის ხელებს – მაჯიდან იდაყვამდე (*სამკლავე*, ანუ *ხელნავი*), ფეხებს (*საბარკული*, *საჩერნე*), ხელის მტევნების დასაცავად გამოიყენებოდა *ჯაჭვის ხელთათმანი* – *საფუხარი*.

ზოგჯერ *ჯაჭვის პერანგში* ჩაქსოვილი იყო რკინის ფირფიტები. ასეთ კომბინირებულ საბრძოლო ტანსაცმელს ეწოდებოდა *ბეგთარი*. არსებოდა აგრეთვე თევზის ფარფლისებრი, მთლიანად ლითონის ფილებისაგან აწყობილი *ჯავშანი*.

ფეოდალურ საქართველოში გავრცელებული იყო საბრძოლო თავსაბურავების შემდეგი ძირითადი ტიპები: *ზურჩი*, ანუ *მუზარადი*, *ჩაჩქანი*, *ჩაფხუტი*, *ჩაბალახი*. *ზურჩი* (მუზარადი) კვერცხის ფორმის თავსარქმელს ეწოდებოდა, რომელსაც წინ და უკან მოვლებული ჰქონდა *ჯაჭვის ბადე* – *ზარადი*. *ზარადს* თვალების სიმაღლეზე ნაჩვრეტები ჰქონდა დატოვებული. ზოგჯერ *ზურჩე* სახის დასაცავად დაჩვრეტილი რკინის ფირფიტა მაგრდებოდა. ასეთ მუზარადს ეწოდებოდა *აჩხაბერი* (ან *ჩხაბერი*). მას ხშირად

დევის სახის გამომეტყველებას აძლევდნენ. ჩაჩქანს თხემის და-
საცავად თასის ფორმის მცირე პოლოტიკი ჰქონდა ზარადშემოვ-
ლებული. ჩაფხუტი უზარადო ზუჩი იყო, ჩაბალახი – მთლიანად
ჯაჭვისგან მოქსოვილი „თავსახურავი საომარი“ (სულხან-საბა).

დამცავი იარაღის მნიშვნელოვანი ელემენტი იყო ფარი. იგი
მეტწილად მრგვალი ფორმისა იყო, მაგრამ შუა საუკუნეების
ქართული მინიატურებით თუ ვიმსჯელებთ, ჩვენში გავრცელე-
ბული ყოფილა აგრეთვე ოვალური და ნუშისებრი მოყვანილო-
ბის გრძელი ფარები, რომლებიც მეომარს მხრიდან მუხლამდე
სწვდებოდა. გარდა ამისა, შესაძლებელია, ცხენოსანი და ქვეითი
მეომრების აღჭურვილობაში შედიოდა გულის ფორმის მსუბუქი
ტყავის ფარიც, თუ დავუშვებთ, რომ ქართულ ლიტერატურაში
კარგად ცნობილი დარაქა (მაგალითად, იხ. „ვეფხისტყაოსანი“:
„...შემოვლო ახლოს, შემოჰყვა მონა ხრმალ-დარაკიანი“) არა-
ბული *dárake*-ს ზუსტი ანალოგი იყო. (საერთოდ, ქართულ ენაში
ბევრი სამხედრო-ისტორიული ტერმინი არაბული, სპარსული ან
თურქული წარმოშობისაა.)

მასალის მიხედვით ფარის სამი ძირითადი ტიპი განირჩევა:
ლითონის, ლითონით მოჭედილი ტყავისა და ტყავგადაკრული
ხის (ხშირად ლითონის გამაგრებებით). ამ უკანასკნელი ტიპი-
სა უნდა ყოფილიყო *დეღამფარი*, რომელიც ციხესიმაგრეებთან
ბრძოლის დროს გამოიყენებოდა ისრებისაგან თავდასაცავად.
თუ უცხოური ანალოგებით ვიმსჯელებთ (მაგალითად, XIV-XV
საუკუნეების ევროპაში ფართოდ გავრცელებული დიდი *paveses*),
დეღამფარი დაახლოებით ადამიანის სიმაღლისა იქნებოდა,
ზოგ შემთხვევაში რკინის წვეტებზე შემდგარი, რათა მათი მიწა-
ში ჩარჭობით შესაძლებელი ყოფილიყო ფარის ვერტიკალურად
გაჩერება.

მძიმე კავალერიაში დამცავი ჯავშანი ცხენებსაც ჰქონდათ
შემოკრული. *საცხენე ჯავშანი* ცხოველის თავს, მკერდსა და ფერ-
დებს ფარავდა. „რუსუდანიანში“ მოხსენიებულია „ცხენ-კაცი რკი-
ნით ჭურვილი“. იქვე ვკითხულობთ: „...ცხენი ესრე შეკაზმული
იყო, რომელ თვალისა და ქაჩაჩის მეტი არა უჩანდა რა.“

მსუბუქი კავალერიის მხედრებს და ქვეით მეომრებს, ცხადია, აბჯარიც უფრო შემსუბუქებული ჰქონდათ. წყაროებში დადასტურებულია ტერმინი – *საქვეითო აბჯარი*. მაგრამ არ უნდა ვიფიქროთ, რომ საქვეითო აბჯარი თავისთავად უფრო ღარიბული იყო, ვიდრე ცხენოსანი მეომრის აღჭურვილობა. ამის წინააღმდეგ მეტყველებს ის ფაქტი, რომ საქვეითო აბჯარში ზოგჯერ მეფეებსაც ვხვდებით.

შემტევი საჭურვლიდან ცხენოსანი მეომრის მთავარი იარაღი იყო *ლახვარი*. ამ კრებითი სახელწოდების ქვეშ გაერთიანებული საძვერებელი იარაღიდან ქართულ წყაროებში უფრო ხშირად გვხვდება *ჰოროლი*, *შუბი* და *ხიშტი*. *ჰოროლი*, ანუ *ოროლი*, ბუნგრძელი (გრძელტარა) და ორპირიანი იარაღი იყო. *შუბი*, რომელიც თანამედროვე ქართულ ენაში ლახვარის მნიშვნელობით იხმარება, *შუა* საუკუნეებში მისი მხოლოდ ერთ-ერთი ნაირსახეობა იყო, გრძელბუნიანი და ვიწრო სამძგიდე პირით. *ხიშტი* შედარებით მოკლე, მაგრამ გრძელპირიანი იარაღი იყო. ლახვართა ოჯახს ეკუთვნოდნენ აგრეთვე *გმური* და *გეონი*. იარაღის ამ ჯგუფთან ახლოს იდგა *წათი*.

ძნელი სათქმელია, კონკრეტულად რას წარმოადგენდა წარმოადგენდა სარაინდო ეპოსში ხშირად მოხსენიებული *კინენი*, რომლითაც ბუმბერაზები მოქმედებენ ბრძოლაში (მაგალითად, „აილო კაცი უნაგირისაგან კინენითა, გასტყორცა, და დასცა ლაშქართა ზარი“). შესაძლოა იგი საბრძოლო ორთითის ანალოგი იყო.

ახლო ბრძოლის მნიშვნელოვან იარაღს წარმოადგენდა ორპირლესული შვეტი *მახვილი* და ოდნავ მოხრილი ცალფხიანი *ხმალი*. ჩვენ ვიცით, რომ მახვილთა სხვადასხვა ტიპები საქართველოში უძველესი დროიდან იყო გავრცელებული, მოხრილი ხმალი კი, როგორც ჩანს, ახ. წ. პირველი ათასწლეულის ბოლოს შემოდის. მაგრამ თუ ახლო აღმოსავლეთის მაგალითზე ვიმსჯელებთ, XIII საუკუნემდე გაბატონებული მდგომარეობა მაინც მახვილს უკავია (იგულისხმება როგორც ორლესული, ასევე ცალფხიანი შვეტი

მახვილი – პალაში). საბოლოო გარდატეხა მოხრილი ხმლის სა-
სარგებლოდ ამ რეგიონში მხოლოდ XV საუკუნეში მოხდა.⁴

საკვეთი იარაღიდან დამხმარე როლს ასრულებდა მოკლე
მახვილი – დაშნა, თუმცა ადრე, როგორც ჩანს, დაშნას ჩექმაში
(„მოგუში“) ჩასადებ დანასაც უწოდებდნენ (მაგალითად, „ამირან-
დარეჯანიანში“ ნათქვამია: „წესი იყვის დარეჯანისძისა, რომე
ორნი დაშნანი იქით და აქეთ მოგუშიგან ესხიან“). ახლო ბრძოლა-
ში გამოიყენებოდა აფთი, გურზი, ლახტი. აფთი გრძელტარიანი
იარაღი იყო, უფრო საკვეთი, ვიდრე საძვერებელი (იაპონური
naginata-ს ან ევროპული *glaiive*-ს მსგავსი), გურზი და ლახტი კი
რკინის კეტის ნაირსახეობებს წარმოადგენდნენ (სულხან-საბას
განმარტებით: „უმკვეთელო საცემი საომარი“). ძვირფასად შემ-
კულ ლახტს (გურზს) საბრძოლო დანიშნულების გარდა, შეიძ-
ლება ჰქონოდა ცერემონიალური ფუნქციაც, როგორც მხედარ-
თმთავრის ძალაუფლების სიმბოლოს. „შაჰნავაზიანში“ ვკითხუ-
ლობთ:

მეფე ამშვენებს ლაშქარსა, ჰკუთრობდა მისი მჭვრეტია;
რაზმსა აწყობს და არიგებს, უჭირავს ოქროს კეტია.

ახლო და დისტანციური ბრძოლის იარაღებს შორის გარდა-
მავალი საფეხური ეკავათ სასროლ შუბებს (ხელშუბებს), თუმცა
სულხან-საბა ორბელიანი თავის ლექსიკონში მათ ლახვართა
ოჯახს მიაკუთვნებს. ისტორიულ წყაროებში დადასტურებულია

4 ამ მოსაზრებას თითქოს ეწინააღმდეგება ის გარემოება, რომ X საუკუ-
ნიდან მოყოლებული ქართულ ხელნაწერებში „ხმალი“ უფრო ხშირად
გვხვდება, ვიდრე „მახვილი“, მაგრამ აქ საქმე უნდა გვექონდეს ტერმი-
ნოლოგიურ ცვლილებასთან. როგორც ჩანს, ქართული „ხმალი“ ისევე
როგორც არაბულ-სპარსული *shamshir* და თურქული *kilij* XIII-XV სა-
უკუნეებამდე ძირითადად პალაშს აღნიშნავდა. ეს უკანასკნელი, რო-
გორც ცნობილია, „ხმლად“ მოიხსენიება შემდეგ ხანებშიც. მაგალითად,
„ფრანგული ხმალი“ (ასე იწოდებოდა საქართველოში დასავლეთ ევრო-
პის ქვეყნებიდან (იტალია, ესპანეთი, გერმანია) შემოტანილი ცალფხი-
ანი სწორი ხმლის პირები, რომლებსაც უკვე ადგილობრივი ხელოსნები
ქართული ტიპის ტარ-ქარქაშს უკეთებდნენ).

სხვადასხვა ტიპის ხელშუბთა სახელწოდებები – *მაზრაკი, ზუფანი, სათხელი...* ზუფანი ორპირა ხელშუბი იყო მოკლე და წვრილბუნიანი. იგი ჩრდილო ირანის მთიანი ქვეყნის – დეილემის მკვიდრთა საყვარელ იარაღად ითვლებოდა და წინა აზიაში განსაკუთრებით ფართოდ გავრცელდა X-XI საუკუნეებში, როდესაც დეილემელთა სამხედრო აქტივობამ პიკს მიაღწია. სავსებით ნათელი არ არის, რა ტექნიკური დეტალებით განსხვავდებოდნენ ზუფანისაგან მაზრაკი და სათხელი. საერთოდ კი ყველა ისინი ძირითადად ქვეითი მეომრის აღჭურვილობაში შედიოდნენ.

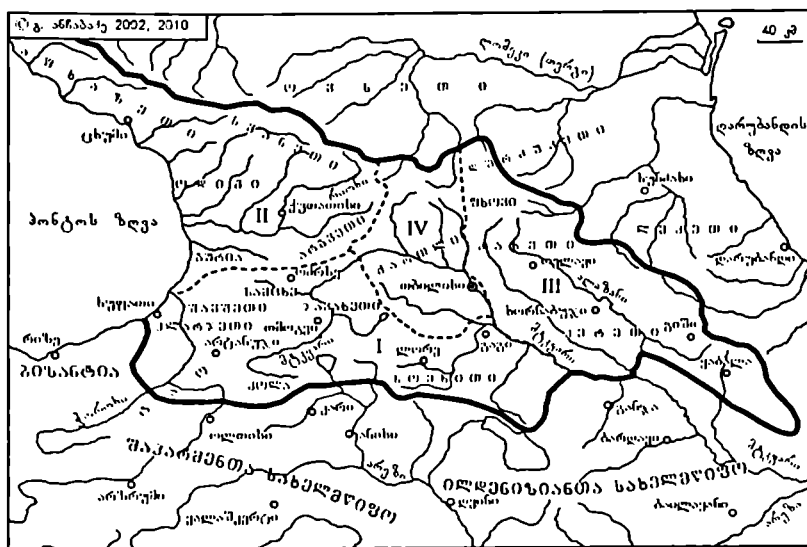
ლაბეტი. XVII-XVIII სს.

დისტანციური ბრძოლის მთავარი იარაღი იყო *მშვილდ-ისარი*. როგორც მშვილდის, ასევე ისრების რამოდენიმე ტიპი არსებობდა. სულხან-საბა ორბელიანი ისრის ათზე მეტ სახეობას ჩამოთვლის. მათგან ზოგი საბრძოლო იყო და ზოგი სანადირო. მშვილდსაც და ისრებსაც თავ-თავისი ბუდეები ჰქონდათ წელზე დასამაგრებლად. საისრე ბუდე – *კაპარჭი*, ჩვეულებრივ, 20-30 ისარს იტევდა. კაპარჭის სინონიმად გვიანდელ წყაროებში ზოგჯერ გვხვდება *ქეში*.

მშვილდის ბუდეს ეწოდებოდა *სამშვლდელი*, ანუ *ხილიფა*. იყო აგრეთვე საკმაოდ ფართო მნიშვნელობის ტერმინი *ჩალათა*, რომლითაც აღინიშნებოდა მშვილდის, შუბის, დროშისა და სხვა შესაწახი ბუდეები.

ფეოდალური ხანის საქართველოში შემდგომი განვითარება ჰპოვა ფიზიკური მომზადების ეროვნულმა სისტემამ, რომლის ძირითადი სახეობები იყო ნადირობა, მშვილდოსნობა, ფარიკაობა, ჭიდაობა, საცხენოსნო თამაშობები და სხვ. XII-XIII საუკუნეების

საისტორიო თხზულებებსა თუ მხატვრულ ნაწარმოებებში ხშირად ვხვდებით რაინდული ასპარეზობებს აღწერას. საჯარო შეჯიბრებებში ზოგჯერ მეფე-მთავრებიც ღებულობდნენ მონაწილეობას. მაგალითად, „ქართლის ცხოვრებაში“ 1195 წლის ამბების გადმოცემისას მოხსენიებულია ბურთის თამაში, სადაც მეფე დავით სოსლანი და მისი გუნდის წევრები – ქართველი დიდებულები – შეერკინენ რანის (შემდეგდროინდელი განჯა-ყარაბაღი) მფლობელ ამირმირანსა და მის მხლებლებს, რომლებიც ირან-ერაყის საუკეთესო მობურთალებად ითვლებოდნენ. ასპარეზობა ქართველთა გამარჯვებით დამთავრდა.

საქართველოს სამხედრო ოლქები (სადროშოები) XII საუკუნის ბოლოს. წყვეტილი ხაზით აღნიშნულია სადროშოების საზღვრები, რომელიც ციფრებით – სადროშოები: I – მეწინავე; II – მემარჯვენე; III – მემარცხენე; IV – მეფის

ერთიანი საქართველოს სამეფოს არსებობის ხანაში მისი ლაშქარი ტერიტორიულ-ტომურ პრინციპზე იყო აგებული, ვინაიდან ადმინისტრაციული დაყოფა, როგორც წესი, ეთნოგრა-

ფიულს ემთხვეოდა. წერილობით წყაროებში ცალკეული ქართული რაზმები, უმეტეს შემთხვევაში, მათი წარმომავლობის მიხედვით იწოდებიან: მესხნი, თორელნი, კახნი, ტაოელნი და ა.შ. კუთხეებისა და საერისთავოების სამხედრო ძალები ერთიანდებოდნენ მსხვილ საორგანიზაციო-ტაქტიკურ ერთულებში, რომლებსაც *დროშები* ეწოდებოდათ და წარმოადგენდნენ სამხედრო ოლქების – *სადროშოების* ლაშქარს.

სულ საქართველოში ოთხი სადროშო იყო. პირველი, ანუ *მეწინავე სადროშო*, აერთიანებდა სამხრეთ საქართველოს საერისთავოებს და სომხეთს (ახლანდელ ქვემო ქართლს), მეორე, ანუ *მემარჯვენე სადროშო*, მოიცავდა ლიხთიმერეთს, მესამე, ანუ *მეპარცხენე სადროშო*, – კახეთ-ჰერეთს, ხოლო მეოთხე, ანუ *მეფის სადროშო* – ქართლს.

როგორი იყო საქართველოს შეიარაღებული ძალების ეთნიკური შემადგენლობა XII-XIII საუკუნის დასაწყისში? მეომართა დიდ უმრავლესობას ქართველები შეადგენდნენ. ლაშქარში ვხედავთ ყველა ქართული თემის წარმომადგენლებსა და აფხაზებს. გარკვეულ როლს ასრულებდა აგრეთვე დავით აღმაშენებლის მიერ ჩამოსახლებული ყივჩაყების დარჩენილი ნაწილი.⁵ XIII საუკუნის დასაწყისისათვის საქართველოს სამეფოს შემადგენლობაში მთელი ჩრდილო სომხეთი შევიდა და ბაგრატიონთა სამსახურში ჩადგნენ ადგილობრივი სომეხი და ქურთი ფეოდალები. მაგრამ თუ ქართული საისტორიო მწერლობის მონაცემებით ვიმსჯელებთ, რომლებიც ყველაზე მნიშვნელოვანია ამ საკითხში, მათი ხვედრითი წონა ქართულ ლაშქარში ისეთი დიდი არ იყო, როგორც ზოგჯერ სურთ ხოლმე რომ წარმოადგინონ.

საქართველოს სამეფოში შეკრებილი მხედრობა (იმერთა და ამერთა ე.ი. ქვეყნის დასავლეთი და აღმოსავლეთი ნაწილების მკვიდრთა ლაშქარი) სახელმწიფოს შეიარაღებული ძალების მთავარ ნაწილს წარმოადგენდა. დამხმარე ძალას შეადგენდნენ

5 დავით მეფის გარდაცვალების შემდეგ მისი ყივჩაყების დიდი ნაწილი მშობლიურ ველებში დაბრუნდა, ნაწილი კი საქართველოში დარჩა და დროთა განმავლობაში ადგილობრივ მოსახლეობას შეერია.

დაქირავებული, მოკავშირე და ვასალური ქვეყნებიდან გამო-
სული რაზმები. ამ მხრივ განსაკუთრებით აღსანიშნავია ჩრდი-
ლოკავკასიური ელემენტის როლი. ყივჩაყები,⁶ ოსები, ქაშაგები
(ჩერქეზები), დურძუკები (ჩეჩნების და ინგუშების წინაპრები) და
დაღესტნის ხალხები (ლეკები, ხუნძები და სხვ.) მაღალი საბრ-
ძოლო თვისებებით გამოირჩეოდნენ და საქართველოსათვის სა-
იმედო დამხმარე ძალას წარმოადგენდნენ. ჩრდილოკავკასიელთა
რაზმები, როგორც წესი, ომის დროს გადმოჰყავდათ, მისი დამ-
თავრების შემდეგ კი სახლებში აბრუნებდნენ.

წერილობითი წყაროების მიხედვით საქართველოს XIII სა-
უკუნის პირველ მეოთხედში შეეძლო ერთდროულად ველზე გა-
მოეყვანა 60-90 ათასი მეომარი. ეს იყო უმთავრესად ცხენოსანი
ჯარი, კარგად გაწვრთნილი და შეიარაღებული. ამ ძალების სრუ-
ლი მობილიზაციისათვის 10 დღე იყო საკმარისი.

ფეოდალურ საქართველოში უმაღლესი მთავარსარდალი
იყო მეფე, რომელიც, როგორც წესი, პირადად მიუძღოდა არმიას
დიდ ლაშქრობებში. არსებობდა აგრეთვე სპეციალური სამხედ-
რო უწყება, რომლის სათავეში იდგა სახელმწიფოს ერთ-ერთი
უმაღლესი თანამდებობის პირი – *ამირსპასალარი*. მისი მოვალე-
ობა იყო სამხედრო ორგანიზაციის მართვა, ხოლო ომის დროს,
თუ მეფე პირადად არ გაუძღვებოდა ლაშქარს, – მთავარსარდ-
ლობა. ამირსპასალარის აპარატში შედიოდნენ: *ამილახორი* –
მისი მოადგილე, *მეაბჯრეთუხუცესი* – არსენალის მთავარი მცვე-
ლი, *მერემეთუხუცესი* – ცხენების მოშენება-გაწვრთნის საქმეთა
გამგებელი და სხვა დიდმოხელეები, ყველანი თავ-თავისი ხელქ-
ვეითებით. გარდა ამისა, ამირსპასალარს ემორჩილებოდნენ სხვა-
დასხვა რანგის მხედართუფროსები – *სპასალარები* (*სპასკეტები*).

ამ პერიოდის საქართველოს სამხედრო ორგანიზაციაზე საუბ-
რისას აუცილებელია სანაპიროთა ინსტიტუტის მოხსენიება. *სა-
ნაპირო* ეწოდებოდა ისეთ საერისთავოს, რომელიც მდებარეობ-

6 დავით აღმაშენებლის დროს გადმოსახლებული ყივჩაყებისგან განსხ-
ვავებით, „ქართლის ცხოვრება“ მათ „ახალ ყივჩაყებად“ მოიხსენიებს.

და ქვეყნის სამხედრო საზღვარზე, ე.ი. ებჯინებოდა მტრული მუსლიმური სახელმწიფოს ტერიტორიას. სანაპიროს გამგებელს – *მონაპირეს* ევალებოდა თავის მონაკვეთზე მტრის თარეშისაგან დაეცვა სამეფოს საზღვარი, ეწარმოებინა მოწინააღმდეგის ტერიტორიების დაზვერვა და შეკრებილი ინფორმაციის სამეფო კარისათვის მიწოდება. ხელსაყრელ შემთხვევაში თვითონ მონაპირეებიც აწყობდნენ თავდასხმებს მტერზე. ამისათვის მათ განკარგულებაში იყო სანაპიროების ფეოდალური მხედრობა, რომელიც საჭიროებისდა მიხედვით ცენტრიდან გაგზავნილი რაზმებით ძლიერდებოდა. სამხედრო საზღვარზე თავს იყრიდა ბევრი მოხალისე. თამარის მემკვიდრე საგანგებოდ აღნიშნავს, რომ სამეფოს შიდა ნაწილებში მყოფნი, სანაპიროებზე გაგზავნას ითხოვდნენო. მეომარი აზნაურებისათვის საზღვარზე სამსახური თავის გამოჩენისა და ნადავლის შოვნის კარგი საშუალება იყო.

XII საუკუნის მიწურულისათვის საქართველოში 6-8 სანაპირო იყო, რომლებიც სარტყელივით გასდევდნენ ქვეყნის სამხრეთ საზღვრებს ჭოროხის ხეობიდან ჰერეთამდე. სამეფოს ტერიტორიის გაფართოებასთან ერთად სასაზღვრო ხაზი წინ მიიწევდა და მალე მდ. არეზს მიაღწა. შემოერთებულ მიწებზე ახალი სანაპიროები იქმნებოდა. მაგალითად, როდესაც ქართველებმა 1206 წელს აიღეს ციხე-ქალაქი კარი და მისი მიმდგომი ქვეყანა, იქ სანაპირო დაარსდა და მონაპირედ დაინიშნა ცნობილი სარდალი ივანე ახალციხელი. სანაპიროთა სისტემა მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა ქვეყნის თავდაცვის საქმეში. იგი მოიშალა XIII საუკუნის მეორე მეოთხედში, ხვარაზმელთა და მონღოლთა შემოსევების შედეგად.

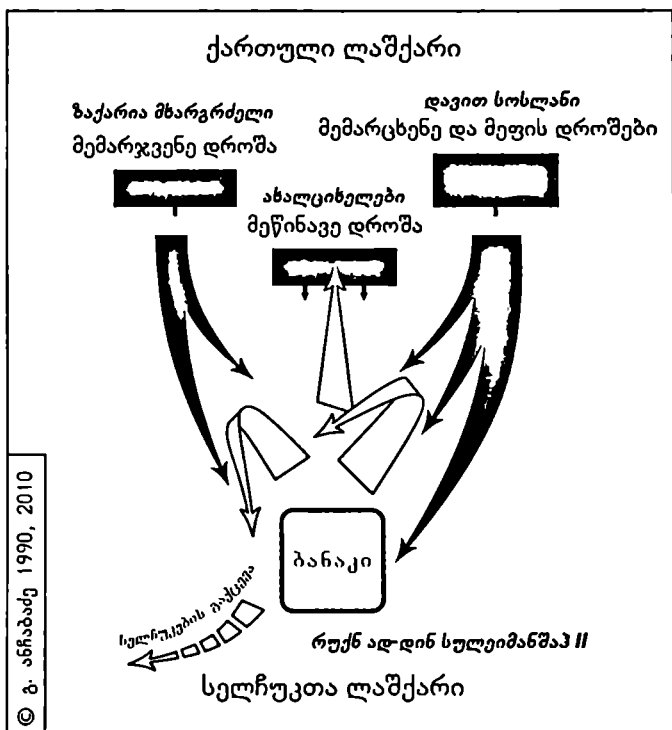
XII-XIII საუკუნის დასაწყისის ომებში შემდგომი განვითარება ჰპოვა ქართულმა სამხედრო ხელოვნებამ. სტრატეგიის განვითარების დონეზე მიუთითებენ მოფიქრებული გეგმებისა და სათანადო მომზადების საფუძველზე განხორციელებული ლაშქრობები და ძლევამოსილი ომები. ბრძოლის მომზადება-ჩატარების თეორიასა და პრაქტიკაში შემუშავებული იქნა საბრძოლო წყობა,

რომელიც შედგებოდა ტაქტიკური თვალსაზრისით დამოუკიდებელი ავანგარდის, ორი ფრთისა და უკან დაწეული ცენტრისაგან. ჯარების ასეთი განლაგება საბრძოლო წყობის მდგრადობას ზრდიდა, აძლევდა მას მანევრულობისა და დარტყმის სიღრმე-დან გაძლიერების საშუალებას საშუალებას. ეს საბრძოლო წყობა ორგანულად იყო დაკავშირებული სადროშოების სისტემასთან. ბრძოლის ველზე სადროშოებიდან გამოსული რაზმები, როგორც წესი, თავთავის წინასწარ განსაზღვრულ ადგილებს იკავებდნენ: მეწინავე დროშა ავანგარდს წარმოადგენდა, მარჯვენა და მარცხენა ფრთებს – მემარჯვენე და მემარცხენე დროშები შეადგენდნენ, მეფის დროშა კი მეუკანავე იყო. ვახუშტი ბატონიშვილი ამ დალაგებას ასე აღწერს: „წინამბრძოლნი იყუნ თორელნი, ციხის-ჯვარელნი და ახალციხელნი. და მიმყოლნი მათნი სრულიად მესხნი და კლარჯნი და სომხითისა, რომელნი ეპყრად, ხოლო მემარჯვენე მიმსვლელ-მცემელნი სრულიად ლიხთ-იქითი აფხაზ-ჯიქითურთ, მემარცხენეთ მიმსვლელ-მცემელნი ჰერ-კახნი, ხოლო მეფისა აღმის მპყრობელნი ქართველნი და რომელნი *როქით სპანი*⁷ ეპყრნეს მეფესა“.

ეს ციტატა გვიჩვენებს, თუ რომელი დროშა რომელი თემებისაგან შედგებოდა და რა ადგილი ეკავა ბრძოლის ველზე სრულიად საქართველოს მხედრობის შემადგენლობაში. ოთხელემენტიანი საბრძოლო წყობა ქართული სამხედრო ხელოვნების კლასიკურ ნიმუშად იქცა, რომელმაც ამა თუ იმ სახით XVIII საუკუნის ბოლომდე მოაღწია, თუმცა მის პარალელურად ყოველთვის არსებობდა ჯარების დალაგების სხვა ვარიანტებიც. იგივე ვახუშტი აღნიშნავს: „ხოლო წესთა ამათთა იყო ყოველი ივერია, ანუ გეორგია ოთხ სადროშოდ გაყოფილი... გარნა ოდესმე სამად მიმსვლელად, ანუ სხვა რიგ მიიყვანდიან, ვითარ ამჯობინის მეფე ანუ სპასალარი“. სამნაწილიანი საბრძოლო წყობის ნიმუშია ქართული ჯარების დალაგება ბასიანის ველზე 1202 წელს, სადაც დავით

7 როქის სპა – დაქირავებული ჯარი [„როგა“ – ჯამაგირი].

სოსლანმა თავისი მარცხენა ფრთა გააძლიერა მეფისა და მემარცხენე დროშების შეერთებით.

სამნაწილიანი ქართული საბრძოლო წყობა. ბასიანი, 1202 წ.

XII-XIII საუკუნის დასაწყისში ჩამოყალიბებული ქართული საბრძოლო წყობა (ფრონტსა და სიღრმეში დანაწევრებული და ტაქტიკური თვალსაზრისით დამოუკიდებელი ელემენტებისაგან შემდგარი) იმ პერიოდის ქართული სამხედრო ხელოვნების მაღალ დონეზე მიუთითებს.

XIII საუკუნის მეორე მეოთხედში იწყება ქართული სამხედრო ორგანიზაციის დაცემის პერიოდი. იგი გამოწვეული იყო ქვეყ-

ნის ეკონომიკური და პოლიტიკური დასუსტებით ხვარაზმელთა და მონღოლების შემოსევების შედეგად, რასაც ზედ ერთვოდა შინაგანი წინააღმდეგობების გამწვავება ქართულ ფეოდალურ საზოგადოებაში. ამ დროს გაუქმდა სანაპიროების სისტემა, დროებით მოიშალა სადროშოთა ორგანიზაცია. ქვეყნის პოლიტიკური დეცენტრალიზაცია, ცხადია, იწვევდა შეიარაღებული ორგანიზაციის დეცენტრალიზაციასაც.

როგორც ცნობილია, მონღოლთა მიერ დამორჩილებულ საქართველოს ხარკთან ერთად შეწერილი ჰქონდა დამხმარე ძალების გამოყვანა მონღოლი ყაენების ლაშქარში. ქართველებს ამ მიზნით სრული ფუძის (სამეურნეო ნაკვეთის) მქონე 9 გლეხზე ერთი მეომარი უნდა გამოეყვანათ, რაც საერთო ჯამში იძლეოდა 90 ათას კაცს.⁸ მაგრამ ქართულ ისტორიოგრაფიაში გავრცელებული აზრის საწინააღმდეგოდ უნდა აღინიშნოს, რომ მეომართა ეს მასა, სავარაუდოდ, შედგებოდა არა მებეგრე გლეხებისაგან, არამედ ტრადიციულად სამხედროვალდებული ფენების წარმომადგენლების – აზნაურებისა და მსახურებისაგან. მონღოლებმა საქართველოს მებეგრე მოსახლეობა და მისი ეკონომიკური შესაძლებლობები აღწერეს იმისათვის, რომ დაედგინათ, რამდენი მოლაშქრის გამოყვანა და შენახვა შეეძლო ქვეყანას, ხოლო ვასალური სამეფოს შეიარაღებული ძალების სოციალური სტრუქტურის შეცვლა მათ არ სჭირდებოდათ.

8 როგორც ჩანს, საქართველოს არასოდეს გამოუყვანია მონღოლთა და სახმარებლად ასეთი ძალა. ქართული რაზმები მორიგეობით მონაწილეობდნენ მათ შორეულ ლაშქრობებში.

მეოთხე თავი

XV-XVII საუკუნეები

XV საუკუნის მეორე ნახევარში ფეოდალური საქართველო ცალკეულ პოლიტიკურ ერთეულებად დაიყო, რამაც საბოლოოდ მოშალა მისი ერთიანი სამხედრო ორგანიზაცია. ქვეყანა დაქუცმაცდა ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელ სამეფოებად (ქართლი, კახეთი, იმერეთი) და ნახევრადდამოუკიდებელ სამთავროებად (სამცხე, ოდიში, გურია, აფხაზეთი), რომლებმაც მალე სრულ დამოუკიდებლობას მიაღწიეს. ცოტა მოგვიანებით ჩამოყალიბდა სვანეთის სამთავრო. ეს პოლიტიკური წარმონაქმნები თავის მხრივ იყოფოდნენ მსხვილ ფეოდალურ ერთეულებად – **სათავადოებად**. წოდება **თავადი** XV საუკუნეში გამოეყო გაბატონებულ კლასს. ტერმინი „აზნაური“ ამის შემდეგ იხმარება მხოლო წვრილი ფეოდალის აღსანიშნავად. აზნაურები მეფის, მთავრის, თავადის ან ეკლესიის ყმები იყვნენ.

XVI საუკუნისათვის საქართველოს დიდი ნაწილი უკვე სათავადოებით იყო მოფენილი. განსაკუთრებით ძლიერი სათავადოები ჩამოყალიბდა ქართლის და იმერეთის სამეფოებში და სამცხის სამთავროში. სათავადოს ეკავა გარკვეული ტერიტორია, სადაც მოთავსებული იყო თავადის რეზიდენცია – სასახლე, ციხესიმაგრე და ეკლესია-მონასტერი. სათავადოში შემავალ სოფლებში ცხოვრობდნენ ფეოდალური სახლის ყმა გლეხები, მსახურები და აზნაურები. თავადს თავისი სამოხელეო აპარატიც ჰყავდა. ამასთან, სათავადო შეადგენდა გარკვეულ ადმინისტრაციულ და სამხედრო ერთეულს. თავადის უპირველესი მოვალეობა მეფის ან მთავრის წინაშე სალაშქრო სამსახური იყო. პატრონის მოწოდებისთანავე იგი საომრად უნდა გამოსულიყო სათავადოს მხედრობით, რომელიც შედგებოდა თავადის სახლის უმცროსი წევრების, აზნაურებისა და მსახურებისაგან.

ამრიგად, გვიანი შუასაუკუნეების ქართულ სახელმწიფოთა სამხედრო ძალების ძირითად ნაწილს წარმოადგენდა თავად-აზ-

ნაურებისა და მსახურებისაგან შემდგარი რაზმები, რომლებიც იკრიბებოდნენ სათავადოებში, სამეფო, სამთავრო და საეკლესიო მამულებში. საქართველოს მთაში, სადაც პირადად თავისუფალი მოსახლეობა ცხოვრობდა და ყველა ბრძოლისუნარიანი მამაკაცი მეომარი იყო, მხედრობა კვლავინდებურად გვარ-ტომურ და თემურ საფუძველზე აგებულ სახალხო ლაშქარს წარმოადგენდა. მაგრამ ქართული სახელმწიფოების შეიარაღებულ ძალებში მთიელთა რაზმები თავისი მნიშვნელობით ჩამოუვარდებოდნენ ბარის ფეოდალურ მხედრობას (განსაკუთრებით XVII საუკუნის მეორე ნახევრამდე).

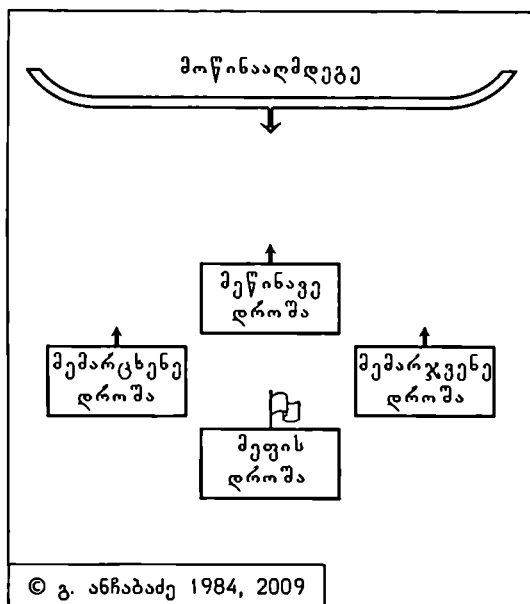
XV საუკუნის ბოლოს და XVI საუკუნის დასაწყისში ქართულ სამეფოებში სადროშოების სისტემა აღორძინდა. ყოველი მათგანი დაიყო ოთხ სადროშოდ, ერთიანი მონარქიის მსგავსად. ქართლის სამეფოში მეწინავე სადროშოს წარმოადგენდა სომხით-საბარათიანო (ქვემო ქართლი), მემარჯვენე სადროშოს შეადგენდნენ ზემო ქართლის საფეოდალოები (მტკვრის ჩრდილოეთით მდებარე მიწები იმერეთის საზღვრიდან კასპამდე), მემარცხენეს – სამუხრანბატონო და ქსნის და არაგვის საერისთავოები, მეფის სადროშოს ეკავა მტკვრის მარჯვენა ნაპირი თბილისამდე და მცხეთა.

მეფის სადროშოს სარდლად (როგორც სახელწოდებიდანაც ჩანს) მეფე ითვლებოდა, მაგრამ მეფეები, როგორც მთავარსარდლები, თავის დროშას ჩვეულებრივ რომელიმე დიდებულს აბარებდნენ. ეს დროშა, საბრძოლო წყობაში დაკავებული ადგილის გამო, წყაროებში ზოგჯერ *მეუკანავედ* მოიხსენიება.

კახეთში მეწინავე სადროშოს შეადგენდა ქიზიყი, მემარჯვენე სადროშოს – გარე კახეთი და მარტყოფ-საგურამო, მემარცხენეს – კახეთის გაღმა მხარი, მეფის სადროშო კი შიდა კახეთის დიდ ნაწილს მოიცავდა პანკისის ხეობის ჩათვლით. იმერეთის სამეფოში პირველი სადროშო იყო ვაკე იმერეთი და საჩინო, მეორე – არგვეთი, მესამე – რაჭა, ხოლო მეოთხე – ოკრიბა-ლეჩხუმი.

სადროშოს მეთაურს ეწოდებოდა *სარდალი*, ანუ *სპასპეტი*. სარდლის ინსიგნიები იყო ხმალი და დროშა, რომლებსაც მეფე საზეიმოდ გადასცემდა ხოლმე მას თანამდებობაზე დანიშნისას.

სადროშოს ტერიტორიაზე მცხოვრები თავადები, ეპისკოპოსები და მოურავები თავისი სამფლობელო თუ საგამგებლო ტერიტორიებიდან გამოსული ჯარით სარდლის დროშაზე იყვნენ მიწერილები. სარდალს ევალეზოდა მხედრობა მუდმივ მზადყოფნაში ჰყოლოდა, რეგულარულად (უქმე და კვირა დღეებში) ჩაეტარებინა მეომრების შეკრება-გავარჯიშება, ეზრუნა სადროშოს ტერიტორიაზე არსებული ციხესიმაგრეების, ხიდებისა და სხვა მნიშვნელოვანი სამხედრო ობიექტების დაცვაზე. ომის დროს სარდალი თავის „დროშის კაცებს“ მიუძღოდა ბრძოლაში.

ოთხნაწილიანი ქართული საბრძოლო წყობა

ქართლისა და იმერეთის სამეფოებში სადროშოების სარდლებად უძლიერესი თავადები იყვნენ. კერძოდ, ქართლის მეწინავე სადროშოს, ჩვეულებრივ, სარდლობდნენ ბარათაშვილები (შემდეგ – მათგან გამოყოფილი ყაფლანაშვილი-ორბელიანები);

მემარჯვენეს – ამილახვრები; მემარცხენეს – მუხრანბატონები; მეფის სადროშოში, როგორც წესი, ციციშვილები ინიშნებოდნენ.

იმერეთში პირველ სადროშოს სარდლობდნენ წულუკიძეები, მეორეს – წერეთლები, მესამეს – რაჭის ერისთავები, მეოთხეს – აგიაშვილები.

მაღალი სამხედრო და ადმინისტრაციული თანამდებობების მემკვიდრეობით ფლობა უფრო აძლიერებდა თავადურ სახლებს, ზრდიდა მათ გავლენას სამეფო კარზე.

ამ მხრივ რამდენადმე განსხვავებული მდგომარეობა იყო კახეთის სამეფოში. აქ არ შექმნილა ისეთი ძლიერი სათავადოები, სადროშოებს კი ეპისკოპოსები განაგებდნენ. კერძოდ, მეწინავე დროშის სარდლობა ეკუთვნოდა ბოდბელ ეპისკოპოსს; მემარჯვენესი – რუსთველს; მემარცხენესი – ნეკრესელს. თუმცა, როგორც წესი, უშუალო სამხედრო ხელმძღვანელობას ეპისკოპოსების ნაცვლად ახორციელებდნენ მოურავები (შესაბამისად – ქიზიყის, მარტყოფისა და ენისლის). კახეთის მეოთხე სადროშოს შესახებ ცნობები ძალიან მწირია, მაგრამ მოსაზრებას, რომ მისი სარდალი ალავერდელი ეპისკოპოსი უნდა ყოფილიყო, ვერ დავეთანხმებით. მეოთხე (მეუკანავე) დროშა აქაც მეფეს ეკუთვნოდა, და მის სარდლობას კახბატონი, რომელიმე უფლისწულს ან დიდებულს აბარებდა.

საკუთარი სამხედრო ორგანიზაცია გააჩნდა ქართულ მართლმადიდებლურ ეკლესიასაც, რომელსაც შეწირულობა-შესყიდვის გზით დიდძალი ქონება (ყმა-მამული) ჰქონდა დაგროვილი და ფაქტობრივად მსხვილ საფეოდალოს (სენიორიას) წარმოადგენდა თავისი ჯარით, სამეურნეო-ადმინისტრაციული სტრუქტურით, მოხელე-მსახურებით და სხვ. ეკლესია ასეთ ფეოდალურ ორგანიზაციად ჩამოყალიბდა ჯერ კიდევ IV-XII საუკუნეებში.

გვიანდელ შუა საუკუნეებში საქართველოს ორივე საკათალიკოსოს – მცხეთისას და აფხაზეთისას – ცალ-ცალკე შეიარაღებული ძალები ჰყავდათ, შემდგარი ეკლესიის ყმა აზნაურებისა და მსახურებისაგან. შემდეგ, როდესაც ჯარში მებეგრე გლეხების გაწვევაც დაიწყეს, სალაშქრო ვალდებულება ეკლესიის ყმა

გლეხებზეც გავრცელდა. შემორჩენილია რამდენიმე ისტორიული დოკუმენტი, რომლებიც საშუალებას გვაძლევენ ვიმსჯელოთ ქართული საეკლესიო სენიორიების სამხედრო შესაძლებლობებზე XVII-XVIII საუკუნეებში. ასე მაგალითად, 1621 წლის ერთი საბუთიდან ირკვევა, რომ აფხაზეთის (დასავლეთ საქართველოს) კათალიკოსზე დამოკიდებული 480 გლეხიდან სამხედროვალდებული იყო 171. მთლიანად კი ამ პერიოდში, აფხაზეთის საკათალიკოსოს ემორჩილებოდა 500-ზე მეტი მეომარი – აზნაური და გლეხი.

მცხეთის კათალიკოსს რამდენადმე უფრო მრავალრიცხოვანი რაზმის გამოყვანა შეეძლო. XVIII საუკუნის პირველი მეოთხედის მონაცემებით მის სამფლობელოებში აზნაურებს გარდა 866 მოლაშქრე გლეხი ირიცხებოდა. *სამცხეთო ჯარი* შედგებოდა ქართლის სამეფოში მცხოვრები კათალიკოსის ყმებისაგან. მცხეთის საყდარს თუმცა ყმები კახეთში და დასავლეთ საქართველოშიც ჰყავდა, მაგრამ ისინი, როგორც ჩანს, მცხეთის წინაშე სამხედრო ვალდებულები არ იყვნენ და თავისი მეფე-მთავრების დროშების ქვეშ ლაშქრობდნენ. მხოლოდ ქართლისა და კახეთის ერთ სამეფოდ გაერთიანების შემდეგ XVIII საუკუნეში ერეკლე II-მ კახეთში მცხოვრები კათალიკოსის ყმები სამცხეთო ლაშქარს მიაწერა.

მცხეთის საყმო ლაშქარს თავისი სარდალი ჰყავდა, რომელიც მეტწილად გედევანიშვილთა გვარის წარმომადგენელი იყო. სარდლის რეზიდენცია იმყოფებოდა მცხეთაში. ამასთან ერთად, საეკლესიო ჯარის სარდალი ადგილობრივი ხელისუფლების წარმომადგენლადაც გვევლინება, იგი იყო ძეგვის მოურავი, გარდა სვეტიცხოვლის სამხედრო ორგანიზაციის მართვისა ევალებოდა აგრეთვე მცხეთისა და მისი სანახების დაცვა, ამ რაიონში სავაჭრო ქარავნების მშვიდობიანი მოძრაობის უზრუნველყოფა, მცხეთის გალავნის მოვლა-შეკეთება და სხვ. ომის დროს სამცხეთო ლაშქარი მეფის დროშას უერთდებოდა.

ვახტანგ ბატონიშვილის ცნობით, „მხედართმთავართა მათ აქვნდისთ დროშა თითო და მეფესა ორი“. ამ ორი დროშიდან ერთი

იქნებოდა „სეფე დროშა“ – სახელმწიფოს მთავარი სიმბოლო, ხოლო მეორე – მეფის სადროშოს ალაში.

დროშის მტვირთველის, ანე მედროშის, არჩევა, რომელსაც ებარა სამხედრო ოლქის დროშა („მწყობრთ ნიშანი ფერად-ფერადი გუნდთა და გუნდთა საცნობელი“), უბრალო საქმე არ იყო. ეს პატივი სადროშოს ტერიტორიაზე მცხოვრებ რომელიმე საგვარეულო ხაზს ეკუთვნოდა, რაც გაფორმებული იყო ოფიციალური გადაწყვეტილებით. მაგალითად, კახეთის მეფის დავით II იმამყული ხანის 1722 წლის გუჯარში რუსთველის სადროშოს შესახებ, ნათქვამია: „...დროშის მტვირთველები ნორიოელი ჭიჭინაძენი. მათგან ერთ ცხენკეთილს და უმჯობესს დროშა უჭირავს, და სხვა ჭიჭინაძეები გარს ახვევიან „ომსა შინა გინა მშვიდობისა“.

ზოგიერთი ცნობით სადროშოები შეიქმნა აგრეთვე ოდიშსა და გურიაში, თუმცა ამ შემთხვევაში კლასიკურ სადროშოებზე საუბარი ძნელია. მიუხედავად ამისა, სამხედრო-ტერიტორიული გაერთიანებები სამთავროებშიც ჩანს. კერძოდ, XVII საუკუნის ოდიშში სამი სამხედრო ოლქი იყო. კათოლიკე მისიონერი არქანჯელო ლამბერტის ცნობით, ამ ოლქებიდან ერთ-ერთი იმერეთს ესაზღვრებოდა, მეორე მოიცავდა სამეგრელოს ცენტრალურ ნაწილს, მესამე – აფხაზეთთან მიმდებარე ტერიტორიას. „ჯარი რომ შეიკრიბება, მტერთა ქვეყნისაკენ გაუდგება, და მიდის იმ წესით დაწყობილი, როგორც მოსახლეობა არის დალაგებული. მაგალითად: თუ იმერეთის საზღვარს უნდა დაეცნენ თავს, ისინი, ვინც იმერეთის საზღვრად ცხოვრობენ, შეადგენენ მეწინავე ჯარს; ვინც შუა ოდიშში ცხოვრობენ – შუა ჯარს, და ვინც აფხაზეთისაკენ – ზურგის ჯარს. სულ წინააღმდეგ არიან დაწყობილნი, როცა ჯარი ან უკან ბრუნდება და ან საომრად აფხაზეთზე მიდის: ამ შემთხვევაში მოწინავე ჯარი გადაიქცევა ზურგის ჯარად და ზურგისა – მოწინავედ. ბანაკად თვითეული ნაწილი ჯარისა დგება მისთვის მიჩნეულ ადგილზე“.

XVI-XVII საუკუნეების საქართველოს საგარეო ომების ისტორია – ირანელი და ოსმალთა დამპყრობლების წინააღმდეგ გამართული ბრძოლის ისტორიაა. თურქ-ოსმალები ცდილობდნენ მთელს

საქართველოში გაბატონებას, მაგრამ უპირველეს ყოვლისა, მათ სამხრეთ და დასავლეთ საქართველოს ხელში ჩაგდება სურდათ. ირანი, რომელსაც XVI საუკუნის დასაწყისიდან სეფიანთა დინასტია მართავდა, პირველ რიგში აღმოსავლეთ საქართველოს უტევდა, მაგრამ სამხრეთ საქართველოს მიმართაც გააჩნდა ტერიტორიული ინტერესები.

იმერეთის მეფე ალექსანდრე III-ის ჯავშანი. XVII ს.

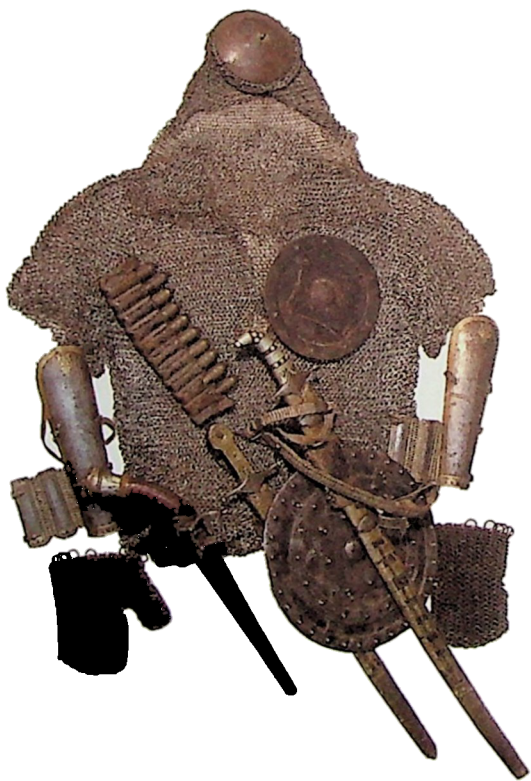
ოსმალეთსა და ირანს შორის არსებული უთანხმოებები ხშირად ომებში გადაიზრდებოდა ხოლმე. 1555 და 1639 წლებში დადებული საზავო ხელშეკრულებებით სეფიანთა ირანმა და ოსმალეთის იმპერიამ გაინაწილეს სადავო ტერიტორიები და მათ შო-

რის საქართველო. მთლიანობაში, ქვეყნის აღმოსავლეთი ნაწილი ირანის შაჰს ერგო, დასავლეთი და სამხრეთი კი – ოსმალეთის სულთანს. მაგრამ ამ გაყოფას ქართველები არ შერიგებიან და აგრძელებდნენ შეიარაღებულ ბრძოლას თავისუფლებისათვის. მძიმე და სისხლისმღვრელი ბრძოლის წყალობით ისტორიული საქართველოს დიდმა ნაწილმა შეინარჩუნა ეროვნული სახელმწიფოებრიობა. არსად მის ტერიტორიაზე დამპყრობლების ბატონობა მტკიცე არ ყოფილა.

წინა აზიის უძლიერეს სახელმწიფოებთან დაუსრულებელ ომებში, როდესაც მტრის ძალა საგრძნობლად სჭარბობდა ქართულ ლაშქარს, ქვეყნის ტრადიციულად სამხედროვალდებული მოსახლეობის რესურსები ვეღარ აკმაყოფილებდა გაზრდილ მოთხოვნილებებს.⁹ ამიტომ, XVI საუკუნის ბოლოს და XVII საუკუნის პირველ ნახევარში ლაშქარში მეზეგრე გლეხების გაწვევა დაიწყო. ეს თავდაპირველად გამონაკლისის სახით ხდებოდა, მაგრამ თანდათან წესად იქცა და გლეხები მოლაშქრეთა სპეციალურ დავთრებში შეიტანეს, სადაც აღნიშნული იყო, თუ რომელი სამხედრო-ადმინისტრაციული ერთეულიდან ან საფეოდალოდან რამდენი მეომარი უნდა გამოსულიყო, და როგორი შეიარაღებით. მაგალითად, შემორჩენილია ქართლის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი სათავადოს, საამილახვროს, XVII საუკუნის მეორე ნახევრის დავთარი, სადაც ნაჩვენებია ამილახვრების, მათი აზნაურებისა და მონასტრის სამხედროვალდებული გლეხების რაოდენობა. ირკვევა, რომ ამ სენიორიაში ფეოდალი მეომრების – თავადიშვილების და აზნაურების – გარდა ცხოვრობდა კიდევ 1200-ზე მეტი სამხედროვალდებული გლეხი, რომელთაგან 451 კაცი სალაშქროდ გამოდიოდა შუბით შეიარაღებული, 309 – მშვილდ-ისრით, ხოლო 442 – თოფით. აღმოსავლეთ საქართვე-

9 აკად. ნ.ბერძენიშვილის გამოთვლით, XVI საუკუნეში მხოლოდ ქართლის სამეფომ გადაიტანა ირანელებთან 14 ომი, ოსმალეთთან – 11, ხოლო სხვა ქართულ პოლიტიკურ ერთეულებთან – 13. გარდა ამისა, ქართულებს საზღვრებზე მუდმივი შეტაკებები ჰქონდათ მეზობლად მცხოვრებ მთიელ და მომთაბარე ტომებთან.

ლოს სამხედრო ორგანიზაციაში გაიზარდა აგრეთვე თავისუფალი მთიელების – თუშების, ხევსურების, ფშაველების როლი, რომელთა საბრძოლო თვისებები კარგად გამოჩნდა 1660 წლის აჯანყებაში ყიზილბაშების წინააღმდეგ. რაც შეეხება მთიელთა სამხედრო შესაძლებლობებს, 1657 წლის ერთი ცნობით, თუშები 8 ათას მეომარს ითვლიდნენ, ხევსურები – 5 ათასს, ხოლო ფშაველები – 4 ათასს. ცხადია, აქ ლაპარაკია ბრძოლისუნარიანი მამაკაცების საერთო რაოდენობაზე, და არა იმ ძალებზე, რომლების ერთდროულად ველზე გამოყვანა იყო შესაძლებელი.

ხევსურული აღჭურვილობის საგნები

ამრიგად, XVII საუკუნის მეორე ნახევრისათვის ქართულ-მა ლაშქარმა მნიშვნელოვანწილად დაკარგა კასტური ხასიათი, თუმცა მის ბირთვს კვლავინდებურად თავად-აზნაურები და მსახურები შეადგენდნენ. ამ ეპოქის პოეტი ფეშანგი ასე წარმოადგენს სალაშქროდ გამზადებულ მხედრობას:

*კათალიკოზი მოუძღვის, მოსდევს სად რჯულის თავია;
დიდთა დიდ გუართა თავადთა დროშა მიუძღვის ქავია,
მოჰყუებინ აზნაურები უანგარიშო, ზვავია;
მედგრად მოსილთა მთიულთა ფარი ეკიდა შავია.*

მიუხედავად რიგი სერიოზული ნაკლოვანებებისა, რაც ფეოდალურ სამხედრო სისტემას ახასიათებდა, გვიანი შუა საუკუნეების საქართველოში იგი მაინც ამართლებდა თავის არსებობას. დაქუცმაცებულ ქართულ სახელმწიფოებს მუდმივი ჯარის შენახვის ეკონომიკური შესაძლებლობები არ ჰქონდათ, თუ არ ჩავთვლით მეთოფეთა მცირე კონტინგენტებს. მაგალითად, XVII საუკუნის შუა ხანებში იმერეთის მეფეს 2 ათასი ჯამაგირზე მყოფი ცხენოსანი მეთოფე ჰყავდა.

უფრო მცირერიცხოვანი იყო მეფეების პირადი დაცვა, რომლის წევრები სახასო სამფლობელოებში იკრიბებოდნენ (ანუ მეფეთა უშუალო ყმები იყვნენ). კერძოდ, იმერეთში სამეფო დაცვაში მსახურობდნენ რაჭველები, ქართლში – არაგველები, კახეთში – ჯერ ქიზიყელები, შემდეგ კი თუშები.

მხოლოდ სამხედრო-ფეოდალური ორგანიზაცია იძლეოდა საშუალებას ქვეყანას ჰყოლოდა ისეთი შეიარაღებული ძალები, რომლებსაც ანგარიშს უწევდნენ ირანისა და ოსმალეთის მმართველი წრეები. კერძოდ, XVI-XVII საუკუნეების მიჯნაზე ძალთა სრული მობილიზაციის პირობებში თითოეულ ქართულ სამეფოს შეეძლო ბრძოლის ველზე გამოეყვანა არანაკლებ 20 ათასი მეომრისა.

XIV-XV საუკუნეებში პირველად შეიმჩნევა ქართული ლაშქრის ტექნიკური ჩამორჩენა იმდროინდელი მსოფლიოს მოწინავე არმიებთან შედარებით. ცეცხლსასროლი იარაღის გავრცელებას

აფერხებდა ქვეყნის საერთო გაღატაკება, წარმოების დაცემა და ოსმალეთის მთავრობის პოლიტიკა, რომელიც გასაგები მიზეზების გამო არ იყო დაინტერესებული კავკასიაში მისი შემოტანით. საქართველოს ტერიტორიაზე ცეცხლსასროლი იარაღის გავრცელებისა და გამოყენების ცალკეული ფაქტები XV საუკუნიდან დასტურდება (მაგალითად, 1488 წელს შემოსეულმა მტერმა ზარბაზნებით დააზიანა და აიღო კოჯრის ციხე), მაგრამ ქართული ლაშქარი XVI საუკუნის ბოლომდე კვლავ ძირითადად ცივი იარაღით იყო აღჭურვილი. მაგალითად, კახეთის ჯარების დათვალიერებაზე 1589 წელს 13 ათასი მეომრიდან მხოლოდ 500 კაცს ჰქონდა პატრუქიანი (ფილთა) თოფი.¹⁰ ამ პერიოდში ქართველებს გაუჩნდათ არტილერიაც. XVII საუკუნიდან ცეცხლსასროლი იარაღი უფრო ფართოდ იწერგება სამხედრო საქმეში. ამიტომ ბუნებრივია, რომ სამხედრო-სპორტულ თამაშობათა ეროვნულ სახეობებს დაემატა შეჯიბრი თოფიდან დამიზნებით სროლაში. პოეტი მეფე არჩილი დიდაქტიკურ-მორალისტური ხასიათის ნაწარმოებში „საქართველოს ზნეობანი“ წერს:

*აშფაშაქი და ყაბაზი, ბუ[რ]თის სროლა, მესეფქობა,
კარზედ ცხენის გაჭენება, ხელ-ძალიან ჯირითობა,
ახალ ესეც ზნედ დაიდვა მოუცდენი მეთოფობა...*

XVI-XVII საუკუნეებში, წინა პერიოდის მსგავსად, ქართული ლაშქრის ძირითადი გვარეობა, როგორც რიცხოვნობივად, ასევე თავისი მნიშვნელობით, იყო ცხენოსანი ჯარი. ცხენოსანთა მთავარი ნაწილი – შუბოსნები, თავისი აღჭურვილობით დიდად არ განსხვავდებოდა კლასიკური შუა საუკუნეების რაინდული კავალერიისაგან. კერძოდ, წარჩინებულ ქართველ მეომარს ბრძოლაში ეცვა პოლოტიკით გამაგრებული ჯაჭვის პერანგი, თავზე ეხურა მუზარადი ან ჩაჩქანი, ჰქონდა ფარი, კიდურების დასაცავად –

10 შედარებისათვის: ამ პერიოდის დასავლეთ ევროპის მოწინავე არმიებში მეთოფეთა ხვედრითი წილი გაცილებით უფრო დიდი იყო. მაგალითად, პოლანდიის ჯარებში XVII საუკუნის დასაწყისისათვის ასეულში 45 შუბოსანზე მოდიოდა 74 მეთოფე.

სამკლავეები, საბარკულები, საჩერნეები. მისი შემტევი (თავდასხმითი) საჭურველი XVII საუკუნის პირველ ნახევარში ძირითადად ისევ ცივი იარაღისგან შედგებოდა. მაგალითად, იოანე ბატონიშვილის სიტყვით, მარაბდის ბრძოლაში 1625 წელს თეიმურაზ I-მა „ყოველი სამოქმედ-საომარი ამოქმედა, ესე იგი მშვილდ-ისარი, შუბი, ლახტი, ხმალი, ხანჯალი და ხანჯლისა დანა“.

დიდგვაროვანი ქართველი მეომარი. კასტელის ალბომიდან, XVII ს.

ბრძოლაში ზარადით სახედაფარული რაინდის ამოცნობა მისი ცხენითა და კურტაკით შეიძლებოდა, რომელსაც ჯავშანზე იცვამდნენ. ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით, 1658 წელს (დასავლეთ საქართველოში მიმდინარე სისხლისმღვრელი შინაომების დროს) იმერთა მეფის ალექსანდრე III-ის წინააღმდეგ ამხედრებული ფეოდალური კოალიციის წარმომადგენელმა ოტია მიქელაძემ გადამწყვეტი ბრძოლის წინა ღამეს მეფეს შეუთვალა: „მაცნობე ხვალისა კურტაკი და ცხენი შენი, არა თუ ხარ ჯაბან, და მეც ვაცდუნო შუბის წუერი ჩემი, სათუალესა ზარადისა შენისასა“.

სხვა შემთხვევაში, მეომარს შეეძლო სახე არ დაეფარა მტერზე მორალური ზემოქმედების მიზნით. არჩილის ცნობით ასე მოიქცა გიორგი სააკაძე მარაბდის ბრძოლაში.

*მოურავმა იმ ომზედა მუზარადი არ დაიდგა,
თქვა: „რა მიცნას ყიზილბაშმა, ბრძოლად წინა ვინ მამიდგა?
თუ დაეირქვა ანჩხაბერი, ველარ მიცნან, ვინც წინ მიდგა,
არ დამიშვრეს ხელი ცუდად, სანამ პირში სული მიდგა“.*

ცეცხლსასროლი იარაღის გარკვეული გავრცელების მიუხედავად, წარჩინებულები თავიდან მის ხმარებას არ კადრულობდნენ.¹¹ ეს კარგად ჩანს თუნდაც კრისტოფორო დე კასტელის ალბომიდან (XVII საუკუნის შუა ხანები), სადაც დასავლეთ საქართველოს დიდგვაროვნები უმეტესად მშვილდ-კაპარტით არიან წარმოდგენილნი. სავარაუდოდ, თოფი პირველად მუდმივი ჯარის კონტინგენტებში გაჩნდა, და ის რიგითი პროფესიონალი მეომრის იარაღი იყო. დროთა განმავლობაში შეიქმნა ცხენოსანი და ქვეითი მეთოფეების რაზმები.

ფეოდალური ლაშქრის ზედაფენაში თოფი, როგორც ჩანს, აღმოსავლეთ საქართველოში ცოტა უფრო ადრე ვრცელდება, ვიდრე დასავლეთში. ამის მიზეზი უნდა ყოფილიყო XVII საუკუნის პირველი ნახევარის სასტიკი ომები ირანთან, რომლის შეიარაღებულ ძალებში შაჰ-აბასის რეფორმების შედეგად დიდი ადგილი დაიკავა ცეცხლსასროლმა იარაღმა.

საქართველოში ნამყოფი რუსი დიპლომატების საანგარიშო მოხსენებებში საინტერესო მასალებია დაცული ქართველთა იარაღ-ალჭურვილობის შესახებ. ასე, მაგალითად, 1638-1640 წლებში კახეთში ნამყოფი ელჩები იტყობინებიან, რომ თუშები და სხვა მთიელები შეიარაღებულნი არიან „პიშჩალებით“ (პატრუქიანი თოფებით), მშვილდ-ისრებით, ხმლებით, შუბებით. ხმლებსა და თოფებს ატარებდნენ კახელი აზნაურები და თავადე-

11 ასე იყო დასავლეთ ევროპაშიც. გერმანელი სამხედრო ისტორიკოსის ჰანს დელბრიუკის განცხადებით, დისციპლინა და ცეცხლსასროლი იარაღი ეწინააღმდეგება რაინდობის არსს.

ბი („ბოიარები“). მეფე თეიმურაზ I-ს ელჩებთან შეხვედრისას თან ახლდა 600 ცხენოსანი და ქვეითი მეომარი. რუსეთის წარმომადგენლების ცნობით, მხედრები შეიარაღებულები იყვნენ მშვილდისრებითა და შუბებით, ქვეითები – ხმლებითა და პატრუქიანი თოფებით.

XVII-XVIII საუკუნეების დამცავი აბჯარი: 1 – ჩაჩქანი; 2 – ჯაჭვის პერანგი; 3 – ჯაჭვის შარვალი; 4 – სამკლავები; 5 – საფუხრები; 6-8 – ფარები

ქართულ სამხედრო ხელოვნებას XVI-XVII საუკუნეებში წინა პერიოდთან შედარებით არ განუცდია რაიმე მნიშვნელოვანი ცვლილება, რისი მიზეზი იყო შეიარაღებული ძალების ფეოდალური ხასიათის შენარჩუნება და საერთო სტაგნაცია ქვეყნის განვითარებაში. მიუხედავად ამისა, სამხედრო ხელოვნების თვალსაზრისით ეს პერიოდი მაინც არ ჩაითვლება უნაყოფო ხანად. უცხოელ დამპყრობლებთან ბრძოლაში ბრწყინვალედ გამოვლინდა ქართველი ხალხის აქტიური თავდაცვითი სტრატეგია. მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ ამ პერიოდის ომებში მოღწეული წარმატებები პირველ რიგში განპირობებული იყო მორალურ-ფსიქოლოგიური ხასიათის ფაქტორებით, რაც უმეტესწილად თან სდევს სამართლიან ომებს. რაც შეეხება ტაქტიკას, იგი კარდინალურად არ შეცვლილა ცეცხლსასროლი იარაღის გაჩენის შემდეგაც პირველ ხანებში. ქართული ჯარის მთავარ ძალად კვლავ შუბოსანი (მეშუბართა) კავალერია რჩებოდა. მის ტარანულ დარტყმას ასე აღწერს XVII საუკუნის ისტორიკოსი ფარსადან გორგიჯანიძე: „[ჯერ] ნელად იარეს, მერე ფარები დაიფარეს და შუბები წაიგრძელეს და ცხენჭენებით მიუხდნენ.“

ამ პერიოდის ქართული საბრძოლო წყობა და ბრძოლის წარმოების ხერხები მშვენივრად არის ნაჩვენები მგოსანი მეფის თეიმურაზ II-ის პოემაში „სარკე თქმულთა ანუ დღისა და ღამის გაბაასება“:

*დააწყონ რაზმი ოთხ რიგად, წინ მეწინავე იდგესა,
სხვა დროშა მეორე ზურგად მეფეს მემარჯვენეთ უდგესა,
მარცხნივ მხარს მესამე დროშა მემარცხნეთ გაარიგესა,
მეფე მეოთხეს დროშითა სამს დროშას უკან ვლიდესა.*

*თვითოს რაზმსა უფროსადა სარდალი ჰყავს მარიგებლად,
ადრითგანვე მიცემული დროშაზედა ჯარი მხლებლად,
თავადი და გლეხი ბევრი დროშას ახლდეს შესაბამელად,
უნდა იყოს თვითო რაზმი თორმეტი ათას, არ ნაკლებად.*

რაზმს თვითოს წინ ჰყავს მეთოფე ქვეითი, ცხენიანია,
ქვეითს, ცხენიანს თავ-თავად ჰყავს მიჩენილი თავნია,
მეშუბარი უდგს უკანა, შეკაზმული აქვსთ ტანია,
საომრად დამზადებული მოსაწონია ყმანია.

რა შეიქნას მტერი მტერზე ერთმანეთზე მიწეული,
ჯერ დასცლიან ზარბაზნებსა, ხმა აქვსთ ზეცას აწეული,
მერმე ესვრის ქვეითობა, ჩახმახი აქვსთ მოწეული,
მასთან დასცლის ცხენიანიც მეთოფეცა გულად სრული.

ერთმანეთზე რა დასცლიან თოფს, შეუტევს მეშუბარი,
მეწინავეს სხვა დროშები ზურგს მოაბამს, ვით კლდე მყარი,
ვინცა ვარგა ვაჟიკაცი, წინ მივიდეს, არ დამდგარი,
„თორმეტს შუბზე გარდაწყვეტა“ – უთქვამსთ, დადებული
არი...

აქ აღწერილია ოთხნაწილიანი კლასიკური ქართული საბრძოლო წყობა, რომელიც თავდაპირველად შემუშავდა XII საუკუნეში და გამოიყენებოდა გვიანფეოდალურ ხანამდე, ცეცხლსასროლი იარაღის არსებობის პირობებშიც.

მიუხედავად იმისა, რომ წინარეფეოდალურ და ფეოდალურ საქართველოში ლაშქრის დაკომპლექტების ძირითადი პრინციპი მილიციური იყო, მეომრების ინდივიდუალური მომზადება მაღალ დონეზე იდგა. ბრძოლისათვის მზადყოფნას ხელს უწყობდა ოდითგანვე ფართოდ გავრცელებული სამხედრო-რაინდული თამაშები და ასპარეზობები – დოლი, ჯირითი, ყაბახი, ჩოგანბურთი, ფარიკაობა, ჭიდაობა და სხვ. მართალია, შუა საუკუნეების წერილობითი ძეგლები უმთავრესად ფეოდალური ზედაფენის თამაშობა-ასპარეზობებს აღწერენ, მაგრამ ეს როდი ნიშნავს, რომ ფიზიკური კულტურა უბრალო ხალხში არ იყო გავრცელებული. გვიანდელი წყაროები და ზეპირგადმომცემები მოწმობენ, რომ სპორტის ეროვნული სახეები ფართოდ იყო დამკვიდრებული მოსახლეობის ყოფაში, სახალხო თუ რელიგიური დღესასწაულების პროგრამებში.

XVII საუკუნის 80-იან წლებში საქართველოში მყოფი იტალიელი მისიონერი დონიჯო კარლი პიაჩენცელი თავის რელაციონში ასე აღწერს ქართულ სამხედრო თამაშობებს:

„ქართველები მეომრობით არიან განთქმული. ეს ჭეშმარიტებზე უფრო მეტია, ვინაიდან ქართველები ლაშქარ-ნადირობის გარდა, რაშიც ისინი განუწყვეტლივ იწრთობიან, მე ვნახე მათი განსაკუთრებული თამაშობანი, რომლითაც ისინი ისრის ხელმარჯვედ ტყორცნას სწავლობენ... ამ ხალხის ამგვარ ვარჯიშობაში ნახვას არაფერი სჯობია. პირდაპირ გამაცვიფრებელია მათ მიერ ცხენის ოსტატური, ერთმანეთზე დაუჯერებლად მართვა და მიწიდან ბურთის აღება... ამასთან ისინი ისე დაბლა იხრებიან, რომ ბევრჯერ ვიფიქრე – ესაა გადმოვარდნენ და მიწაზე ზღართანს მოადენენ მეთქი. მათ სხვა თამაშობანიც აქვთ...“

გარდა ამისა, როგორც აღვნიშნეთ, სადროშოებში რეგულარულად ტარდებოდა სამხედრო მეცადინეობები, რომლებშიც მონაწილეობა ყველა სამხედროვალდებულს მოეთხოვებოდა. არასაპატიო მიზეზით მეცადინეობის გაცდენისათვის ჯარიმები იყო დაწესებული. სამხედრო წვრთნის მნიშვნელოვანი სახეობა იყო ნადირობა. 1707 წლის ერთ საბუთში ნათქვამია: „ლაშქრობა ქვეყნის სიმაგრე არის, და ნადირობა ლაშქრობის მასწავლებელი“. დიდი სამეფო ნადირობა მართლაც ლაშქრობას წააგავდა, რომელშიც მონაწილენი თავ-თავისი საბრძოლო აღმებით გამოდიოდნენ. შემთხვევით არ არის, რომ ქართულ წერილობით წყაროებში მეფის სანადიროდ გასვლა ზოგჯერ „გალაშქრებად“ მოიხსენიება. აქაც, ისევე როგორც საბრძოლო ლაშქრობაში, დაუშვებელი იყო უმიზეზოდ გამოკლება. ფეშანგი ამბობს სამეფო ნადირობის შესახებ:

*გათენდა, გადგა ხელმწიფე, გაჰყუა რაც დიდებულია;
უანგარიშო თავადი სასროლად, ვინ მართულია;
ვინც არ იახლა მეფესა, შეიქნა დაკარგულია...*

ფრაგმენტულად შემორჩენილი ცნობები ადასტურებენ, რომ სამეფო ნადირობის სტრატეგია სამხედრო მოქმედებებს წააგავ-

და. მანევრირება იწყებოდა ქვეითი ჯარის გაშლით, რომლის სანადირო მოწყობა *ჯელგა* (სპარს. *ჯურგა* – ადამიანების წრე, მწკრივი) საბრძოლო წყობის ანალოგი იყო და შესაბამისად მოიხსენიებოდა („განაწყვნეს *ჯელგა*, ვითა წესი იყო“). ქვეითი მეომრების დანაყოფები თავ-თავისი მეთაურებით, საერთო წინამძღოლის ბრძანებით მოქმედებდნენ. მათი ამოცანა იყო ღამით სხვადასხვა მხრიდან ტყეში შესვლა, რათა ნადირი დაეფრთხოთ და „კარისაკენ“ გაერეკათ, სადაც ცხენოსანი მონადირეები იდგნენ მშვილდებით ან თოფებით ხელში. ნადირობა რამდენიმე დღე გრძელდებოდა და სხვადასხვა ლანდშაფტურ ზონებში მიმდინარეობდა (ტყე, მინდორი, ჭალა), რაც მეომრებს მრვალმხრივ მომზადებას აძლევდა.

მეხუთე თავი

XVIII საუკუნე

XVIII საუკუნე საქართველოსათვის მეტად რთულ საშინაო და საგარეო პოლიტიკურ ვითარებაში დაიწყო. ლიხთიმერეთში ძმა-თამკვლელი ომები მძვინვარებდა. უმნიშვნელოვანესი სტრატეგიული პუნქტები აქ თურქ-ოსმალთა ხელში იყო, რომლებიც თავისი გავლენის გაძლიერებას ცდილობდნენ. სამხრეთ საქართველო ამ დროისათვის უკვე კარგა ხანია ოსმალთა იმპერიის შემადგენელ ნაწილს წარმოადგენდა. ადგილობრივი გამაჰმადიანებული და სულთნის სამსახურში ჩამდგარი ფეოდალები საქართველოში მისი პოლიტიკის აქტიური გამტარებლები იყვნენ, თუმცა მტკიცედ იცავდნენ თავის „ავტონომიურ“ უფლებებს ოსმალეთის შემადგენლობაში. აღმოსავლეთ საქართველო – სეფიანთა ირანის ვასალური ქვეყანა – ძალაუფლებურად მონაწილეობდა ამ სახელმწიფოს ომებში. განსაკუთრებით მძიმე იყო ბრძოლა სეფიანთა წინააღმდეგ აჯანყებულ ავღანელ ტომებთან, რომელსაც ბევრი ქართველი მეომარი და მათ შორის ქართლის ორი მეფე – გიორგი XI (1676-1688 და 1703-1709 წწ.) და ქაიხოსრო (1709-1711 წწ.) შეეწირა. თავის მხრივ, ირანის შაჰის ინტერესებისათვის ქართველებმაც დიდად დააზარალეს ავღანელები. თანამედროვე ავტორის ცნობით, ავღანელ მეომრებს ყველაზე საშიშ მოწინააღმდეგედ ქართველები მიაჩნდათ.

დაპყრობილი ხალხების ბრძოლამ თავისუფლებისათვის და სხვა შინაგანმა წინააღმდეგობებმა საფუძველი გამოაცალეს სეფიანთა სახელმწიფოს ძლიერებას. 1722 წელს საკუთრივ ირანი ავღანელების მიერ იქნა დაპყრობილი, მაგრამ ამ ფაქტს აღმოსავლეთ საქართველოსათვის მშვიდობა არ მოუტანია. ქართლის მეფის ვახტანგ VI-ის (1716-1724 წწ.) მდგომარეობა სერიოზულად გაართულა რუსეთთან დადებულმა სამხედროპოლიტიკურმა კავშირმა.

1723 წელს აღმოსავლეთ საქართველო ოსმალებმა დაიკავეს. მათ განზრახული ჰქონდათ ქვეყნის ეს ნაწილიც თავის ვილაიეთად (პროვინციად) ექციათ და შეუდგნენ აქ მართვა-გამგეობის საკუთარი სისტემის დანერგვას. საქართველოს ისტორიაში ეს პერიოდი „ოსმალობის“ სახელით არის ცნობილი. 1735 წელს აღმოსავლეთ საქართველოდან ოსმალები განდევნეს აღორძინებული ირანის ჯარებმა და ქვეყანაში თავისი ბატონობა – „ყიზილბაშობა“ – დაამყარეს. ქართველი ხალხი იბრძოდა უცხოელი დამპყრობლების წინააღმდეგ, თუმცა ამ ბრძოლას ხელს უშლიდა განუწყვეტელი ფეოდალური შინაომები, რომლებიც ხშირად გარეშე მტერთან ომების პარალელურად მიმდინარეობდნენ. ოსმალურ-ირანული ოკუპაციისა და საშინაო აშლილობის ფონზე მეტად გაძლიერდა დაღესტნელთა რაზმების თარეში საქართველოში – „ლეკიანობა“, რასაც მოსახლეობისათვის უდიდესი ზარალი მოჰქონდა. ქართველები იარაღით ხელში ებრძოდნენ ოსმალთა და ირანელ ოკუპანტებს, მოთარეშე ლეკებს. ამ ბრძოლამ ირანის მმართველი ნადირ შაჰი აიძულა სერიოზულ დათმობებზე წასულიყო ქართველების წინაშე. 1744 წელს მან აღადგინა აღმოსავლეთ საქართველოში ადგილობრივი სახელმწიფოებრიობა, რომელიც „ოსმალბა-ყიზილბაშობის“ წლებში გაუქმებული იყო.¹²

შაჰმა ქართლში მეფედ დაამტკიცა თეიმურაზ II (1744-1762 წწ.), ხოლო კახეთში – მისი ვაჟი ერეკლე II (1744-1798 წწ.). ამითი ფაქტობრივად საფუძველი ჩაეყარა აღმოსავლეთ საქართველოს ერთ სახელმწიფოდ გაერთიანებას (ფორმალურად ეს გაერთიანება მოხდა თეიმურაზის გარდაცვალების შემდეგ 1762 წ.). თეიმურაზის და ერეკლეს პირველი ნაბიჯები გამეფების შემდეგ მიმართული იყო ქვეყნის სამხედრო ორგანიზაციის აღდგენისაკენ, რომელიც უცხოელთა ბატონობის წლებში მნიშვნელოვანწილად მოიშალა. ამრიგად, კვლავ აღდგა სადროშო-

12 ნადირ შაჰის პოლიტიკის შერბილება საქართველოს მიმართ გამოწვეული იყო იმ მძიმე მარცხითაც, რომელიც ირანის მბრძანებელმა დაღესტნში იწვნია (1742-1743 წწ.), სადაც მან არმიის ნახევარი დაკარგა და თვითონაც კინალამ ტყვედ ჩაუვარდა ლეკებს.

თა სისტემა. ხელახლა იქნა დამზადებული საბრძოლო დროშები, რომლებიც ჩააბარეს იმ თავადური სახლების თავებს, ადრეც რომ განაგებდნენ სამხედრო ოლქებს. სადროშოთა საზღვრებიც უცვლელი დარჩა. მოკლედ, ისტორიკოს პაპუნა ორბელიანის სიტყვებით, ყველაფერი „ისევ ძველსა რიგზე განაწესეს“.

ცხადია სარდლად დანიშვნისათვის მარტო გვარიშვილობა საკმარისი არ იყო. მხედართმთავარი ბრძოლებში გამოცდილი კაცი უნდა ყოფილიყო, თავისი დროისათვის განათლებული და პირადი ღირსებებით დაჯილდოვებული. თუ რა თვისებები მოეთხოვებოდა სარდალს XVIII საუკუნის განათლებული და სამხედრო საქმეში ჩახედული ქართველი კაცის აზრით, კარგად არის ნაჩვენები იოანე ბატონიშვილის თხზულებაში „ხუმარსწავლა“.

„სარდალი უნდა იყოს ჰსწავლული წერილში, უნდა იცოდეს ისტორიები და ქვეყნის ღეოღრაფია და მის ქვეყნის მზერაობის მოძრაობის საქმენი და ძალნი. აგრეთვე უნდა იცოდეს მათემატიკა, რომელიც ამა მათემატიკის ნაწილები არიან: არიხმეტიკა, ღეომეტრია, ალღებრა, პლანომეტრია, ზონიმეტრია, ფორტუფიკაცია, არტელერია და ჩაკტა. თუ ზედმიწევნით ვერ იცის, მაინც უნდა იცოდეს ამდენი, რომ შეატყოს პლანსა, ადგილის მდებარეობას, რომ არ შესცდეს დაბანაკების დროს, თუ შებმის დროს. ამასთან უნდა იყოს ჭკვიანი, ომში უნდა იყოს უფრო ცივის სისხლისა, ესე იგი, არაფიცხელი და გამშინჯველი, მამაცი, არამცონარი. ამასთან უნდა უყვარდეს თავის სამხედრო კაცი და თითონაც შეაყვაროს თვისსა ხელქვეშეთთა თავი. უნდა იცოდეს, თუ ან რა სურსათი მოუნდება, ანუ ტანთა და ფერხთა ჯარსა, ანუ ტყვია, ანუ წამალი, ანუ ცხენი, ანუ იარაღი და სხვა საჭიროება. უნდა აქვნდეს ზომა, თუ რაოდენის კაცით შემძლებელია წინაგამწყობად თვისთა მტერთა, ან გამაგრებად ციხისა, ანუ შემოდგომად და აღებად ციხე-ქალაქთა და სხვა რაც საჭიროება არს ჯარის ცხენთა ხორაგის, ნალის, იარაღის და სხვათა. ასე უნდა იყოს ჰსწავლული, რომ თითქმის უსაშუალოდ იცოდეს ყოველივე, რომ მისთა ხელქვეშეთ არ შეეძლოთ მოპარვა რისამე და შეცთუნება მისი საქმისა და ანგარებასა შინა. აგრეთვე უნდა თვის დროს

იცოდეს ყარაულთ გამოცვლა, დაყენება გეზმან-ქეშიკებისა.¹³ რიგზედ დაყენება, რომ მტერნი უცბად ვერ დაესხას და ადრიან შეუტყოს და განემზადოს. აგრეთვე იცოდეს დროზედ ჯარის თამაშობა, ვარჯიში, თოფთა სროლა ნიშნისა, რომ ავარჯიშებდეს ჯარს, ცხენოსანსაც და ქვეითსაც. აგრეთვე იცოდეს დასტების რიგზედ დაყენება: მოკინკლავები, მიმშველებელნი, შემტეველნი. დროზედ სად ეჭირება ზარბაზნების მიშველება, იერიშის მიტანა, ვიწროს გზაზედ ვითარ გაიყვანოს ჯარი, ანუ ხიდზედ, ანუ თუ შეიტყოს, რომ იძლევა და დამარცხდება, ვითარ გამოაბრუნოს ჯარი რიგიან და მშვიდობიანად, რომ ბევრი კაცი არ დახოცონ“.

1747 წელს შეთქმულთა მიერ ნადირ შაჰის მოკვლის შედეგად დაინგრა მისი იარაღის ძალით შეკოწიწებული იმპერია და ქართლ-კახეთმა დამოუკიდებლობა მოიპოვა. ამის შემდეგ ამიერკავკასიაში დაიწყო ხანგრძლივი ომები შაჰობის მაძიებლებს, ადგილობრივ ხანებსა და აღმოსავლეთ საქართველოს მეფეებს შორის. ქართველები ამ ომებში მეტწილად გამარჯვებულები გამოდიოდნენ. მათ ისიც მოახერხეს, რომ ვასალურ მდგომარეობაში მოექციათ მეზობელი განჯისა და ერევნის სახანოები, ზოგჯერ კი თავის გავლენას უფრო შორს მდებარე ნახჭევნისა და ყარაბაღის სახანოებზეც ავრცელებდნენ.

განუწყვეტელი ომების გამო ქართლ-კახეთის სამხედრო ორგანიზაცია მუდმივ დაძაბულობაში იმყოფებოდა. მისი შეიარაღებული ძალების ძირითადი ნაწილი („ქვეყნის ჯარობა“) კვლავინდებურად მილიციური ხასიათისა იყო. სამეფოს ბრძოლისუნარიანი მოსახლეობის უმრავლესობა – თავადები, აზნაურები, გლეხები, თავისუფალი მთიელები, ნახევრადმომთაბარე თათრული ტომები (ელეები) – ვალდებული იყო საჭიროების შემთხვევაში საკუთარი ცხენ-იარაღით ლაშქარში გამოსულიყო. რეგულარულად ტარდებოდა მოსახლეობის აღწერები, რომლებიც აზუსტებდნენ სამხედროვალდებულთა რაოდენობას. აღწერათა მონაცემების საფუძველზე კი დგებოდა მოლაშქრეთა

13 გეზმან-ქეშიკები – ლამის პატრული და მცველები.

სპეციალური ნუსხები. მაგალითად, 1770 წლის აღწერით ქართლსა და კახეთში თავად-აზნაურთა გარდა სულ 23 ათასი სამხედროვალდებული ირიცხებოდა, აქედან 5 ათასი თათარი. რა თქმა უნდა, ომის დროს ყველა სამხედროვალდებულის ჯარში წაყვანა შეუძლებელი იყო. უკეთეს შემთხვევაში ველზე გამოდიოდა მათი ნახევარი ან ერთი მესამედი, დანარჩენები კი რეზერვს შეადგენდნენ. მეომართა ძირითადი მასა (ორ მესამედზე მეტი) ცხენოსანი იყო. ქალაქელები, როგორც წესი, სალაშქროდ არ გაჰყავდათ. სამაგიეროდ ისინი ჯარის შესანახად იხდიდნენ სპეციალურ გადასახადს, რომელსაც ეწოდებოდა *სურსათი*. არსებობდა აგრეთვე ფულადი გადასახადი *სალეკო*, რომელიც გამიზნული იყო მთიელთა რაზმების დასაქირავებლად. თუ მტერი უშუალოდ ქალაქს მოადგებოდა, მაშინ, ცხადია, მოქალაქენი იარაღით ხელში გამოდიოდნენ საკუთარი სახლების დასაცავად. XVIII საუკუნის შუა ხანებში თბილისის მოსახლეობას ამ მიზნით 3 ათასი კარგად შეიარაღებული კაცის გამოყვანა შეეძლო.

მაგრამ მილიციური ლაშქარი, რომელიც „ჩვეულებრივი“ ომების პირობებში კვლავ აკმაყოფილებდა იმ დროის მოთხოვნილებებს, სრულიად გამოუსადეგარი იყო ლეკიანობის წინააღმდეგ ბრძოლაში. ლეკები დიდ ლაშქრობებსაც აწყობდნენ, მაგრამ განსაკუთრებით ძნელი იყო მათი პატარ-პატარა რაზმების დევნა, რომლებიც იოლად გადმოდიოდნენ მთის ბილიკებით, თავს აფარებდნენ უღრან ტყეებს, მოულოდნელად იჭრებოდნენ სოფლებში, იტაცებდნენ ადამიანებს, საქონელს და კვლავ უჩინარდებოდნენ. ეს გულადი და თავზეხელაღებული მეომრები ზამთარ-ზაფხულ დათარეშობდნენ აზერბაიჯანში და აღმოსავლეთ საქართველოში, აღწევდნენ ერევნის სახანოში, გადადიოდნენ ოსმალეთის იმპერიაში და იქიდან კვლავ ქართლში ან იმერეთში იჭრებოდნენ. ცხადია, „ქვეყნის ჯარობა“, რომლის შესაყრელად რამდენიმე დღე იყო საჭირო, ვერ გამოდგებოდა ასეთი მტრის მოსაგერიებლად. საჭირო იყო ისეთი ზომების მიღება, რომლებიც თუ არ მოსპობდნენ ამ ჭირს, შეამცირებდნენ მაინც. საამისოდ ქართლ-კახეთის სამეფოში არაერთი მნიშვნელოვანი ღონისძი-

ება გატარდა. სტრატეგიულ პუნქტებში (ხეობებში, მდინარეების ფონებზე და სხვ.) სადაც მარბიელს უნდა გაეცლო, დაწესებული იყო სპეციალური სადარაჯო პოსტები – *ყარაულები*, რომლებიც 2-10 კაცისაგან შედგებოდა. ყარაულის უფროსს *ბელადი* ეწოდებოდა. ისინი გზას უთვალთვალედნენ და ლეკების გამოჩენის შემთხვევაში მოსახლეობას აცნობებდნენ ამ საგანგაშო ამბავს.

ერეკლეს დროს ქვეყანა დაყოფილი იქნა *სამდევეროებად*, რომლებიც მინიატურულ სამხედრო ოლქებს წარმოადგენდნენ. ქართლის მემარჯვენე სადროშო, მაგალითად, ოთხი სამდევეროსაგან შედგებოდა. როდესაც ყარაული სამდევეროს ტერიტორიაზე ლეკ აბრაგებს აღმოაჩენდა და განგაშს ატეხავდა, ზონის ბრძოლისუნარიანი მოსახლეობა სასწრაფოდ გროვდებოდა დათქმულ ადგილებში და წინასწარ ცნობილი *სარქარდარების* მეთაურობით მოთარეშეებს უტიედა. ამავე დროს მაცნეებს აფრენდნენ მეზობელ სამდევეროებშიც, რათა იქაც მიეღოთ საჭირო ზომები.

მდევერის მოქმედების ტაქტიკა კარგად ჩანს 1772 წლით დათარიღებულ ინსტრუქციაში, სადაც ქართლის ერთ-ერთი სამდევეროს შესახებ ნათქვამია: „როდესაც რომ მუხრანიდან ყარაული მოვიდეს, ცხენიანი ჯარი წამოვიდაო, ყველანი გაფრთხილდენ. თუ მხურვალეთში შევიდეს ლეკის ჯარი, როგორც გაჩენილ არის, მდევარი შეიყაროს, თავი და ბოლო გაუჩხრიკონ, ყარაულები გაუგზავნონ, თავს დააყენონ, მდევარს დაუძახონ, მეჯვრისხევს შეიყარნენ, თუ თავს დასხმა ამჯობინონ, თავს დაესხან, თუ გზის შეკვრა ამჯობინონ, გზა შეუკრან, თუ წინ დახვედრა ამჯობინონ, წინ დაუხვედნენ, რომელიც ამჯობინონ, იმ გზით ეცადნენ მტრის პასუხის გაცემასა და გაყრას.“

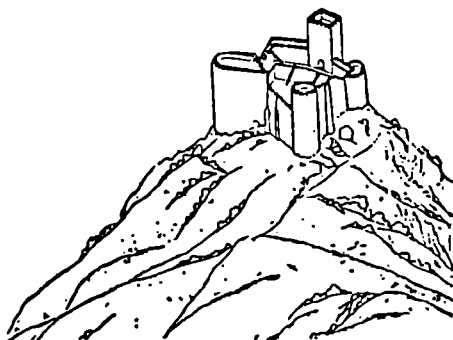
მდევარში უმიზეზოდ დაკლებისათვის სასჯელი იყო გათვალისწინებული. თავადიშვილს ფულადი ჯარიმა უნდა გადაეხადა, აზნაურსა და შეძლებულ გლეხს საკლავსა და ერთ კოკა ღვინოს წაართმევდნენ და ბეჭებში ოც ჯოხს დაჰკრავდნენ. ღარიბ გლეხს ერთი კოკა ღვინის წართმევა და ორმოცი ჯოხი ერგებოდა.

ლეკიანობასთან ბრძოლამ აღმოსავლეთ საქართველოში ფორტიფიკაციული ნაგებობის ახალი ტიპი – *ციხე-გალავანი* წარ-

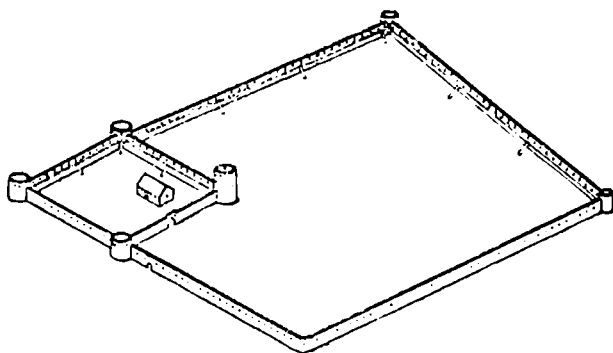
მოშვა. ძველი ციხესიმაგრეებისაგან განსხვავებით, რომლებიც მთის წვერზე ან სხვა ძნელად მისადგომ ადგილებზე შენდებოდნენ, გალავანი შიგ სოფელში, ან სოფლებს შორის იდგა. მას ჰქონდა დიდი ტევადობის ეზო და ფართო ჭიშკარი, რათა მარბიელის გამოჩენის შემთხვევაში მოსახლეობას თავისი მოძრავი ქონებით სწრაფად შეეფარებინა იქ თავი (შდრ. გვ. 81). ჩვეულებრივი ციხესიმაგრეებისგან განსხვავებით, გალავანს მუდმივი გარნიზონი არ ჰყავდა მცირე ყარაულის გარდა. მისი დამცველები თვით შეხიზნულები იყვნენ. XVIII საუკუნის ციხე-გალავნები შემორჩენილია მუხრანში, ყვარელში, სიღნაღში, ქოლაგირში და ქართლ-კახეთის სხვა ადგილებში. მათ ხშირად დაუცავთ ადგილობრივი მოსახლეობა მტრის შემოსევებისაგან. მაგალითად, 1755 წელს ყვარლის გალავანში თავშეფარებულმა გალმა მხარის მოსახლეობამ 20 ათასი ლეკის შეტევას გაუძლო.

მიუხედავად ყოველივე ზემოთქმულისა, ლეკიანობის წინააღმდეგ ეფექტური ბრძოლა, საკმაოდ ძლიერი მუდმივი ჯარის გარეშე შეუძლებელი იყო. ერეკლე II თავისი მმართველობის წლებში არაერთხელ ეცადა გადაეწყვიტა ეს პრობლემა, მაგრამ გარკვეული სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური მიზეზების გამო ამ განზრახვის სრული რეალიზაცია ვერა და ვერ მოხერხდა. ასე მაგალითად, ჯერ კიდევ 1755 წელს მოთარეშე ლეკებთან საბრძოლველად შექმნილი იყო ათასკაციანი რაზმი, რომელსაც ჯამაგირი დაუწესეს და **უზბაშები** (ასისტანტები) ჩაუყენეს სათავეში. რა თქმა უნდა, ეს ძალა საკმარისი არ იყო ორივე სამეფოს დასაცავად, იგი მხოლოდ თბილისის მიდამოებს აკონტროლებდა, მაგრამ უფრო მრავალრიცხოვანი მუდმივი ჯარის შენახვა გალატაკებულ ქვეყანას არ შეეძლო.

უმნიშვნელოვანესი წამოწყება იყო ერეკლეს მიერ ე.წ. **მორიგე ლაშქრის** ორგანიზება, რომელიც ემყარებოდა საყოველთაო სამხედრო ვალდებულების კანონს და თავისი მაქსიმალური აღმავლობის ხანაში, ფაქტობრივად, ნახევრადრეგულარული ჯარის ფორმას წარმოადგენდა. მორიგე ლაშქრის აღმავლობის ხანა 1770-იან წლებზე მოდის.

ქსნის ციხესიმაგრე. XVI–XVIII სს. პ. ზაქარაიას რეკონსტრუქცია

XVIII საუკუნის მუხრანის გალავანი შიდაციხით.
პ. ზაქარაიას რეკონსტრუქცია

მორიგე ჯარში უნდა ემსახურა ყველა წოდების სრულასაკოვან მამაკაცს (თავადებს, აზნაურებს, გლეხებს) წელიწადში ერთი თვე, თავისი ხარჯითა და იარაღით. ხელმოკლე გლეხის ეკიპირება მის ბატონს უნდა უზრუნველყო. ამ ვალდებულებისაგან

ფაქტობრივად არც ერთი ჯანმრთელი მამაკაცი არ თავისუფლდებოდა. ხალხისათვის რომ მაგალითი მიეცათ, *მორიგეთა* სიაში თვითონ ერეკლე და მისი ვაჟები ჩაეწერენ. მხოლოდ ზოგიერთი პროფესიის წარმომადგენლებს, რომელთა საქმიანობის სპეციფიკის გამო, მათი ჯარში წასვლა ზარალს უფრო მოიტანდა, ვიდრე სარგებლობას, უფლება ეძლეოდათ მორიგეში თავის მაგივრად შემცვლელი (ბადალი) გაეგზავნათ. ეს ეხებოდა ვაჭრებს, ხელოსნებს, მღვდლებს, მეწისქვილეებს, ხაბაზებს, მწყემსებს, გუთნისდედებს, სტამბის მუშებს და სხვ. მორიგეში არ იწვევდნენ არც თავისუფალ მთიელებს, რომლებიც ძველებურად მხოლოდ საყოველთაო მილიციაში გამოდიოდნენ „ერთიან ჯარად“.

მორიგეში გასული მეომარი, ჯამაგირზე მყოფი მუდმივი რაზმის ჯარისკაცის, *ნოქრისაგან*, განსხვავებით, სამსახურისათვის რაიმე მატერიალურ ანაზღაურებას არ იღებდა. იგი მხოლოდ ზოგიერთი სახელმწიფო გადასახადისგან თავისუფლდებოდა. მუდმივ ულუფასა და ჯამაგირს იღებდა მხოლოდ მორიგე ლაშქრის მეთაურთა შემადგენლობა – *მინბაშები* (ათასისთავები), *ფონსადბაშები* (ხუთასისთავები), *უზბაშები* (ასისთავები), *დაჰბაშები* (ათისთავები), ვინაიდან ისინი ჯარში მუდმივად მსახურობდნენ.

მოლაშქრე, როდესაც სიით მორიგეში გასვლა მოუწევდა, ვალდებული იყო დროულად გამოცხადებულიყო შესაკრებ პუნქტში. გამოუცხადებლობის ან დაგვიანების შემთხვევაში დამნაშავე, მისი სოციალური მდგომარეობის მიხედვით, ისჯებოდა ფულადი ჯარიმით, დაპატიმრებით ან გაჯოხვით („რუსულად წიკპლაში გატარებით“).

ზუსტად არ არის ცნობილი თვეში რამდენი ჯარისკაცი გამოდიოდა მორიგეში; წყაროები განსხვავებული მონაცემებს გვაწვდიან. ყველაზე რეალური უნდა იყოს ციფრი 3000. ამ ლაშქარმა დიდი როლი შეასრულა ქვეყნის თავდაცვისუნარიანობის განმტკიცებაში. შემცირდა ლეკების თარეში და მოსახლეობას მშვიდობიანი შრომის საშუალება მიეცა, მოშენდა გაპარტახებული სოფლები, მგზავრობა უფრო უსაფრთხო გახდა. მორიგე ჯარის საერთო ხელმძღვანელი იყო ლევან ბატონიშვილი (ერეკლე II-ის

ძე). სამწუხაროდ, ლევანის მოულოდნელი გარდაცვალების გამო 1781 წელს ეს ლაშქარი თანდათანობით მოიშალა, თუმცა ფორმალურად ქართლ-კახეთის სამეფოს გაუქმებამდე არსებობდა.

მთავარი მიზეზი იმისა, რომ მორიგე მფოდალურ საქართველოში ვერ იარსება, იყო ამ ტიპის სამხედრო ორგანიზაციის შეუსაბამობა ქვეყნის პოლიტიკური და სოციალ-ეკონომიკური განვითარების დონესთან. როგორც გლეხები, ასევე თავად-აზნაურობა და მოქალაქეები ცდილობდნენ თავი აერიდებინათ რეგულარული სამხედრო სამსახურისათვის, მემამულეები მალავდნენ ყმებს. საქმეს ვერ შველოდა ვერც დისციპლინარული სასჯელები და ვერც სხვადასხვა წამახალისებელი ზომები. ცხადია, უარყოფითი როლი შეასრულა მორიგე ჯარის მთავარი სულისჩამდგმელის, ლევან ბატონიშვილის დაღუპვამაც. თვითონ მეფე ერეკლეს კი დრო არ ჰყოფნიდა ყველაფერს გასწვდომოდა.

გარდა სამეფოს ტერიტორიიდან გამოსული მხედრობისა, თეიმურაზი და ერეკლე რეგულარულად იწვევდნენ დაქირავებულ რაზმებს ჩრდილო კავკასიისა და კასპიისპირეთის ქვეყნებიდან – ადიღე-ჩერქეზებს (ყაბარდოელებს), ოსებს, ქისტებს, ლეკებს, ნოღაელებს, ყალმუხებსა და სხვებს. ქართველი მეფეების სამსახურში განსაკუთრებით თავი ისახელა ყაბარდოელთა ცხენოსანმა ლაშქარმა, რომელიც თავად-აზნაურებისა და მსახურეული ელემენტებისგან შედგებოდა და თავისი სოციალური სახით კლასიკური შუა საუკუნეების ქართულ მხედრობას წააგავდა.

და ბოლოს, ქართლ-კახეთის ჯარების ლაშქრობებში მონაწილეობდნენ აგრეთვე ვასალური სამფლობელოების – ერევნის, განჯისა და ნახჭევანის ხანები, თავიანთი სამხედრო ძალებით.

ჩრდილო კავკასიიდან დამხმარე რაზმების ჩამოყვანა, როგორც ვიცით, ქართული ჯარის გაძლიერების მთავარი წყარო იყო უძველესი დროიდან. ამიტომ ქართველ მეფეებს „კავკასიის იმერეთში“ სპეციალური აგენტები ჰყავდათ, რომლებიც ბრძანების მიღებისთანავე, საქართველოში გამოსაგზავნად მეომრებს აგროვებდნენ. ამ საქმეში მათ ყოველწლიური ჯამაგირი ეძლეოდათ. ტრადიცია საუკუნეებს ითვლიდა, და ხშირად, როგორც

ჩანს, თაობიდან თაობას გადაეცემოდა. ამას ვხედავთ, თუნდაც, პაპუნა ორბელიანის თხზულებაში „ამბავნი ქართლისანი“, სადაც 1754 წელს ქართლ-კახეთში სამსახურად მოსული რაზმების დაჯილდოვების შესახებ ნათქვამია: „ბძანეს მეფეთა ჩვენთა გასტუმრება, უბოძეს უფროსთა კაცთა ოქროსა და ვერცხლისა იარაღნი და ლარნი ტურფანი და ჯარისკაცთა ყოველთა მისცეს თვის-თვისად შესაფერნი ლარნი და იარაღნი და ან რომელთა ოსთა ჰქონდათ ძველთავე ბაგრატიონთაგან ჯამაგირის წიგნი, განუახლეს და უბოძეს ჯამაგირი“ (გამოყოფა ჩვენია. – გ.ა.).

საჩვენებლად იმისა, თუ როგორი იყო ქართულ ლაშქარში მომსახურე კავკასიელი მთიელების ანაზღაურება, მოვიყვანთ ფრაგმენტებს ერეკლე II-ის წერილიდან ინგუშ ჩიჩოასშვილისა და „ერთობლივ ღლიღველებისადმი“ (1788 წ.): „...თუ ჩვენი ერთგულნი ხართ, – წერს მეფე, – და ჩვენზედ კელის აღება არ გინდათ და თქვენის ამოდენის ხნის სამსახურს არ ჩაატარებთ, ეს ჩვენი წიგნი რომ მოგივიდესთ უნდა მოემზადნეთ... და თქვენი მზას ყოფნა შეგვატყობინოთ... რამდენიც თვეც ჩვენთან დაგვიანდებით კაცის თავს თვეში თორმეტს ტანს ფარჩას მოგცემთ და რომელთაც ჯამაგირი გაქვსთ, ჯამაგირსაც მოგცემსთ; და იქნება რომ საშოვარიც გაშოვნინოთ... თუ ტყვეს იშოვნით იცოდეთ, რომ არავინ გამოგართმევსთ; იქნებ რომ სყიდვით კი ვიყიდოთ“.

ქართული ჯარის შეიარაღება XVIII საუკუნეში არ ჩამოუვარდებოდა, ხოლო ზოგ შემთხვევაში სჯობდა მისი მოწინააღმდეგეების შეიარაღებას. ეს განსაკუთრებით ეხება ირან-აზერბაიჯანის სახანოებს, რომლებიც ცეცხლსასროლი იარაღის განვითარების დონით ჩამოუვარდებოდნენ საქართველოს, ოსმალეთსა და დალესტანს. ირანელები, მაგალითად, XVIII საუკუნეშიც ძირითადად პატრუქიანი თოფებით იყვნენ შეიარაღებულები, მაშინ როდესაც ლეკებს და ქართველებს უფრო სრულყოფილი კაჟიანი საკეტით აღჭურვილი თოფები ჰქონდათ, როგორც გლუვკედლიანი, ასევე დაკუთხვილი (დაღარული) ლულებით – *შაშხანები*. (ამ ორივე ვარიანტს თავისი ღირსებები და ნაკლოვანებები ჰქონდა. კერძოდ, დაკუთხვილ ლულას ახასიათებდა უფრო მაღალი ბალისტიკული

მაჩვენებლები: ტყვია შორს მიდიოდა და მეტი სიზუსტით ხვდებოდა მიზანს, სამაგიეროდ გლუვლულიანი თოფი უფრო ადვილი დასატენი და სწრაფსასროლი იყო.)

კაჟიანი საკეტის იდეა ოსმალეთსა და დასავლეთ ევროპაში XVI საუკუნიდან იყო ცნობილი, თუმცა ისეთი სისტემები, რომელთა სამხედრო საქმეში ფართოდ გამოყენება გახდებოდა შესაძლებელი, მხოლოდ XVII საუკუნის დასაწყისში შეიქმნა. ჯარებში მათი მასობრივად გავრცელებისათვის კიდევ რამდენიმე ათწლეული გახდა საჭირო. საქართველოში კაჟიან საკეტზე გადასვლა, სავარაუდოდ, XVII საუკუნის მეორე ნახევარსა და XVIII საუკუნის დასაწყისში ხდება.

პირველი ქართული წერილობითი წყარო, რომელშიც აშკარად კაჟიანი საკეტია მოხსენიებული, უნდა იყოს პოემა „შაჰნავაზიანი“ (დაწერილია 1664-1665 წწ.). კერძოდ, არჩილ ბატონიშვილის ირანში მოგზაურობის აღწერისას ფეშანგი ამბობს:

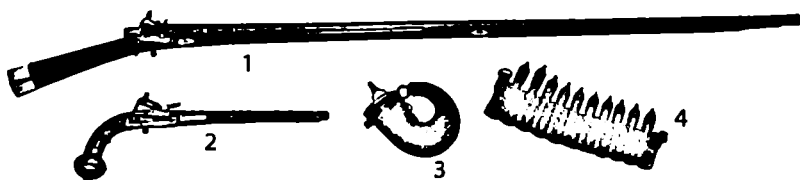
*მოეგებოდნენ ხანები, სადაც მივიდის ვაჟია,
თავს ვლება ჰქონდა ყუელასა, არ თუ ითხოვონ ბაჟია;
ნახეს უებრო სანახი არ მიჰგავს დანაბაჟია;
ყმას ღიმილი აქუს, სხივს აძლევს, ვითა ჩახმახსა
კაჟია.*

(გამოყოფა ჩვენი. – გ.ა.).

გარდა ამისა, XVIII საუკუნის დასაწყისის დოკუმენტებში გვხვდება შესიტყვება ჩახმახიანი თოფი, რომელიც უთუოდ კაჟის საკეტიან იარაღს აღნიშნავს („ჩახმახ“ სპარსულად კაჟის ქვას ნიშნავს და თოფის ჩახმახსაც). ასეთი იარაღის ხარისხზე ხალხური ლექსი მეტყველებს:

*არ ვარგა კაცი უმტერო,
არც ძრიელ მტერმორეული,
თოფი უჯობს ჩახმახიანი,
სიათა გვარშერეული,
რომელი შურობს მაჟარსა,
არის გონგამოლეული.*

ქართული თოფ-დამბაჩა კონსტრუქციითა და საერთო შესახედობით თითქმის არ განსხვავდება ჩერქეზული და დაღესტნური ნიმუშებისაგან და თავის დროისათვის მაღალი ხარისხისა იყო. კავკასიურ ცეცხლსასროლ იარაღს ახასიათებდა სიმსუბუქე, კომპაქტურობა, მოხერხებულობა და სიკოხტავე, რაც მნიშვნელოვანია სამხედრო ყოფაში. თოფები და დამბაჩები ნაწილობრივ მთლიანად საქართველოში მზადდებოდა (თბილისში, ახალციხეში, ქუთაისში, თელავში, გუდამაყარში, მაჭახელში, სვანეთში და სხვ.), ნაწილობრივ კი ქართველი ხელოსნები უცხოეთიდან (ოსმალეთი, ყირიმის სახანო, ევროპის ქვეყნები) შემოტანილ ლულებს იყენებდნენ, რომლებსაც თვითონ უყენებდნენ ადგილობრივი ტიპის საკეტსა და კონდახ-სალულეს. ასეთი იარაღის წარმომავლობაზე ზოგჯერ მისივე სახელწოდება გვეუბნება. მაგალითად, *ხირიმი* – ყირიმიდან, *მაჯარი* – უნგრეთიდან (თურქ. „მაჯარისტან“) და სხვ.

კაუიანი ცეცხლსასროლი იარაღი: 1 – თოფი; 2 – დამბაჩა; 3 – საპირისწამლე; 4 – სასწრაფო. XVIII ს.

ცეცხლასროლი იარაღის ფართო გავრცელებისა და ეფექტიანობის ზრდის გამო მეფეები მეტი მეთოფის გამოსვლას მოითხოვენ მილიციურ ლაშქარში. მაგალითად, 1720 წლის ახლოს ვახტანგ VI სვეტიცხოვლის საყმოსთან დაკავშირებით გაცემულ საბუთში აღნიშნავს: „...იქნა კომლი 594. ბოგანო¹⁴ – 133. ორივე

14 ბოგანო – ღარიბი გლეხების კატეგორია ფეოდალურ საქართველოში. ბოგანოდ ითვლებოდა მცირემიწიანი და უვენახო გლეხი. ხელმოკლეობის გამო მათ ათავისუფებდნენ რიგი გადასახადებისგან.

ერთად 727. რაც ამაში კომლი სწერია, სულ ყველამ თოფი უნდა იშოვოს, ბოგანომ ფარხმალი და საფრთე მშვილდი წამოიღოს. რაც სახლში საბატოს კაციშვილი და აზნაურშვილია, ვერ დაგვაკლდება: ვისაც შეეძლოს თოფიც იქონიოს და შუბიცა, ვისაც არა და, თოფი წამოიღოს.“

როგორც ვხედავთ, თოფის ქონა აქ ყველა აზნაურს და გლეხს ევალება, გარდა გლეხების უღარიბესი ნაწილის – ბოგანოებისა. ბოგანოთა ფართო ფენის არსებობა, ფეოდალური საქართველოს ეკონომიკური დაცემისა და პოლიტიკური არასტაბილურობის შედეგი იყო.

XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში ქართველი მეომარი შეიარაღებული იყო კაჟიანი თოფით, ერთი-ორი დამბაჩით, ხმლითა და სატევრით. მართალია, სრული აღჭურვილობის შეძენა ყველას არ შეეძლო; ღარიბი გლეხები ჯარში ზოგჯერ ცარიელი კომბლის ამარა გადიოდნენ. შუბი, რომელიც ქართული ცხენოსანი ლაშქრის მთავარი იარაღი იყო მთელი შუა საუკუნეების მანძილზე, და საკმაოდ ფართოდ გამოიყენებოდა ჯერ კიდევ XVIII საუკუნის პირველ მეოთხედში, 1750-იან წლებიდან ჯარებში პრაქტიკულად აღარ ჩანს, ასევე სწრაფად გამოვიდა ხმარებიდან მშვილდ-ისარი. შუბისა და მშვილდ-ისრის გაქრობა ქართული შეიარაღებიდან ცეცხლსასროლი იარაღის ფართო გავრცელების და იმ საბრძოლო გამოცდილების დაგროვების შედეგი იყო, რომელიც ქართველმა ხალხმა მიიღო XVIII საუკუნის 20-40-იანი წლების მძიმე ომებში.

სწრაფად ვითარდება ქართული არტილერიაც, რომელიც, მართალია, ხარისხით ევროპულს ჩამოუვარდებოდა, მაგრამ შიშის ზარს სცემდა მეზობელ სახანოებს, სადაც საარტილერიო საქმე სუსტად იყო განვითარებული. თბილისში არსებობდა ქვემეხების ქარხანა, სადაც ისხმებოდა ზარბაზნები, მორტირები,¹⁵ ჭურვები. ამავე დროს იყენებდნენ უცხოეთიდან შემოტანილ

15 მორტირა – კიდული სროლისთვის განკუთვნილი მსხვილკალიბრიანი და მოკლელულიანი ქვემეხი. გამოიყენებოდა ფორტიფიკაციული ნაგებობების წინააღმდეგ.

ნიმუშებსაც. საარტილერიო საქმის უკეთესი ორგანიზებისათვის ერეკლე II ფართოდ იყენებდა ევროპელ სპეციალისტებს – რუსებს, ინგლისელებს, გერმანელებს – და, აგრეთვე, რუსეთში განსწავლულ ქართველებს.

მოგვარებული იყო თოფის წამლის წარმოებაც. ამ მხრივ აღსანიშნავია ალექსანდრე ბატონიშვილის¹⁶ მიერ ქართულად შედგენილი და კარგად გაფორმებული „საარტილერიო წიგნი“, რომელშიც სხვადასხვა ტიპის ზარბაზნებისა და ჭურვებისათვის წარმოდგენილია რამდენიმე ათეული, განსხვავებული შედგენილობის დენთის რეცეპტი. ამ წიგნს საქართველოში თითქმის მთელი XVIII საუკუნის განმავლობაში იყენებდნენ.

ქართული ზარბაზანი. XVIII ს.

ქართული არტილერიის ყველაზე მასობრივი სახეობა იყო მსუბუქი ზამბურაკები. მათი ჭურვი 600-800 გრამს იწონიდა. ზოგჯერ ზამბურაკი საბრუნავი ღერძით აქლემის უნაგირზე მაგრდებოდა (ეს პირველად ავღანელებმა გააკეთეს) და შეიძლებოდა სროლა მოძრაობის დროს, რაც არტილერიის ამ სახეობას მეტ მობილურობას აძლევდა. ზამბურაკების მასირებული ცეცხლი *ფინდიხით* (მსხვილი ტყვიები) დიდ ზიანს აყენებდა ცოცხალ ძალას.

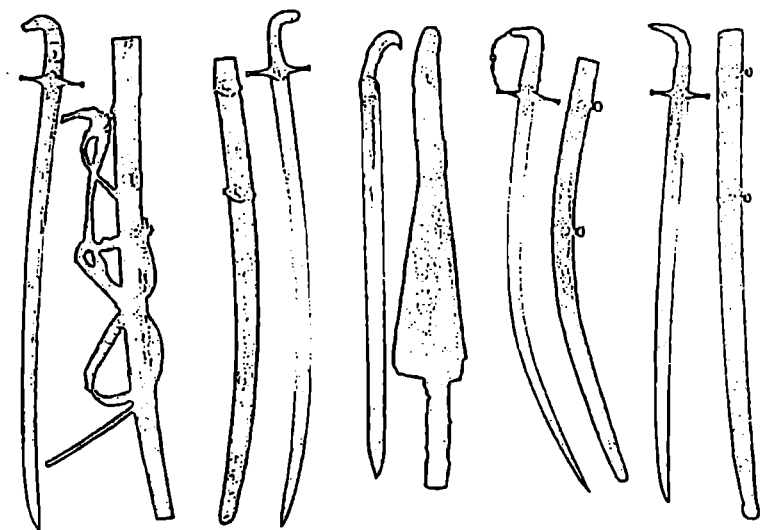
16 ალექსანდრე ბატონიშვილი (1674-1711 წწ.), მეფე არჩილის ძე. მწერალი და ქართული კულტურის მოამაგე, სამხედრო მოღვაწე. 1684 წლიდან ცხოვრობდა რუსეთში. საარტილერიო საქმეს დაეუფლა პრუსიასა და პოლანდიაში 1697-1699 წწ. რუსეთში დაბრუნებული ალექსანდრე ბატონიშვილი პეტრე I-მა რუსული არტილერიის უფროსად დანიშნა. 1700 წ. იგი ტყვედ ჩაუვარდა შვედებს. 1711 წ. გაათავისუფლეს ტყვეობიდან, მაგრამ დაავადებული გზაში გარდაიცვალა.

ქართველი არტილერიისტები (თოფჩები) მუდმივ ჯარში ირიცხებოდნენ და ჯამაგირს იღებდნენ. არტილერიის უფროსს ეწოდებოდა *თოფჩიბაში*, თუმცა XVIII საუკუნის ბოლოს რუსეთის გზით შემოვიდა და დამკვიდრდა გერმანული ტერმინი – *ფელდ-ციხმეისტერი*. ეს იმითი იყო გამოწვეული, რომ ქართველები ცდილობდნენ თავისი შეიარაღებული ძალები, და პირველ რიგში არტილერია, ევროპულ ყაიდზე გარდაექმნათ. ამასთან დაკავშირებით არტილერიაში გაჩნდა სხვა ახალი წოდებებიც – *მაიორი*, *აფიცერი*, *შარჟანტი* და ა.შ.

სამხედრო კანცელარიის მმართველი იყო *ლაშქარნივისი* (ტერმინი მუსლიმური აღმოსავლეთიდან არის შემოსული). ამ სახელს საქართველოში XVIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან ვხვდებით და ამიტომ ითვლება, რომ ერეკლე II-ის რეფორმების შედეგად იყო გაჩენილი, თუმცა ცხადია, რომ ანალოგიური სტრუქტურა ჩვენში ადრეც იქნებოდა. *ლაშქარნივისი* იყო „მწერალი და ანგარიშის შემნახავი“ დაქირავებული სამხედრო მოსამსახურეებისა და მოხელეების – ნოქრების, თოფჩების, მორიგეთა მეთაურების, თოფხანის მუშაკებისა და სხვათა; გასცემდა მათზე განწესებულ ჯამაგირს, ულუფას და სარგოს. გარდა ამისა, მას ევალებოდა აგრეთვე მეფის ბრძანებით პროვინციებისათვის ჯარების შეწერა და *ლაშქარში* დაკლებულთა აღრიცხვა. ქართლ-კახეთის ცალკეულ ტერიტორიულ ერთეულებს თავ-თავის *ლაშქარნივისი* ჰყავდა. ისტორიულ საბუთებში მოხსენიებულია „ქალაქისა და სომხით-საბარათაშვილოს ქართველთა და თათრის *ლაშქარნივისობა*“, „კახეთის *ლაშქარნივისობა*“, „ერთობით საქართველოში მყოფთ თათრების *ლაშქარნივისობა*“. XVIII-XIX საუკუნის დასაწყისის საბუთებიდან ირკვევა, რომ სამეფოში სულ ექვსი *ლაშქარნივისი* იყო.

XVIII საუკუნის ომებში უკვე შედარებით იშვიათად გამოიყენებოდა ლითონის დამცავი აბჯარი, რადგან იგი უძლური იყო ცეცხლსასროლი იარაღის წინაშე: ტყვია ხვრეტდა ფარსაც და რკინის პერანგსაც. მაგრამ ცივი იარაღით ბრძოლაში აბჯარი კვლავ ეფექტურ დამცავ საშუალებად რჩებოდა. მაგალითად,

1789 წელს ყარსის საფაშოზე ქართველთა ლაშქრობის დროს, ერეკლე მეფის შვილიშვილს, დავითს, ოსმალთა მხედარმა ორთაბრძოლაში ექვსჯერ ძლიერად დაჰკრა ხმალი, მაგრამ ჭაბუკი გადაარჩინა ჩოხის ქვეშ ჩაცმულმა მოკლე ჯაჭვის პერანგმა. საპასუხო დარტყმით ბატონიშვილმა ცხენიდან ჩამოაგდო მტერი.

ქართული ხმლები

გვარდიის კაპიტანი იაზიკოვი, რომელიც 1770 წელს რუსეთის მთავრობამ მოავლინა საქართველოში ვითარების გასარკვევად, ასე ახასიათებს ერეკლე II-ს და ქართლ-კახეთის სამხედრო ძალებს: „ქართული ჯარი იმ მხარეში (კავკასიაში. – გ.ა.) ცნობილია თავისი სიმამაცით, ხოლო მეფე [ერეკლე] მხედარი და წინამძღოლია. მას შეუძლია ველზე გამოიყვანოს თხუთმეტი ათასი ცხენოსანი და ქვეითი ისე, რომ ძალების ნაწილი ლეკებისგან ქვეყნის დასაცავად დარჩეს (საჭიროების შემთხვევაში მეტის გამოყვანაც შეუძლია). ლაშქართან ერთად ოთხ ზარბაზანს დაატარებს. იქ სროლა ყველამ იცის და თოფი ყველას აქვს, და ომში

წასასვლელად ყველა მზად არის. მეფე დამბაჩის გარეშე, რომელიც წელში აქვს გარჯობილი, არსად არ გადის, ხოლო თუ მტერი ახლოსაა, ზურგზე თოფსაც გადაიკიდებს ხოლმე. ბრძოლის ჟამი რომ დგება, ის პირველი ეკვეთება მოწინააღმდეგეს ხმლით ხელში, ვინაიდან მეომრები მის გარეშე ისეთივე თავდადებით არ მიიწევენ წინ“.

ერეკლე II

ერეკლე II-ის პერიოდი ფეოდალური ქართული სამხედრო ხელოვნების განვითარების უმაღლესი საფეხურია. ბრძოლაში მეფე ჯარებს „წესისაებრ“, ე.ი. ტრადიციული საბრძოლო წყობით აყენებდა, მაგრამ შუბოსანი ცხენოსნების გამანადგურებელ დარტყმებს, რასაც საუკუნეების მანძილზე წარმატებით იყენებდა ქართული მხედრობა, ამ დროს უკვე ვეღარ ვხედავთ. ხელის ცეცხლსასროლი იარაღის ფართო გავრცელებისა და საველე არტილერიის არსებობის პირობებში შეტევის ასეთი ფორმა მძიმე და გაუმართლებელ ზარალს მოიტანდა. ბრძოლა თოფ-ზარბაზნების

გახურებული სროლით იწყებოდა, შემდეგ კი მტერს ხმალდახმალ შეუტევდნენ.

ბრძოლის ველზე აღმოსავლეთ საქართველოს ჯარების ავანგარდს, როგორც წესი, ქართლისა და კახეთის მეწინავე დროშები შეადგენდნენ, მარჯვენა ფრთას – მემარჯვენეები და ა.შ. მოკავშირეთა და დაქირავებულ რაზმებს სხვადასხვა ქართულ დროშებს უერთებდნენ. მეფე-მთავარსარდალი მხოლოდ თავის დროშასთან კი არ უნდა ყოფილიყო, არამედ ცოცხალი კავშირი უნდა ჰქონოდა საბრძოლო წყობის სხვა ელემენტებთანაც. მაგალითად, პაპუნა ორბელიანის ცნობით, „მეფე ერეკლე ხან ერთს დროშაზე მიბძანდის და ხან მეორეს დროშაზე, ჯარებს არიგებდის, აძლიერებდის და უბძანის იმედი წყალობისა.“ ფრონტსა და სილრმეში დანაწევრებული საბრძოლო წყობა გამოირჩეოდა მოქნილობით, და ბრძოლის პირობებში რთული მანევრის განხორციელების საშუალებას იძლეოდა. კერძოდ, დამახასიათებელია ყირბულახის ბრძოლა ერევანთან 1751 წელს, როდესაც თავრიზის მფლობელის აზად-ხანის რიცხობრივად ჭარბმა ძალებმა უკუაქციეს ქართველების მარცხენა ფრთა, ხოლო ძირითადი ნაწილი ალყაში მოაქციეს, ერეკლემ ამ პირობებში მოახერხა ძალთა გადაჯგუფება და ძლიერი კონტრდარტყმით მტრის დამარცხება.

როგორც ტაქტიკოსს, ერეკლე მეფეს ახასიათებდა ინიციატივის ხელში ჩაგდების მიზნით სწრაფი მარშების მოწყობა და მტრისათვის მოულოდნელი დარტყმების მიყენება. მისი მხედართმთავრული ოსტატობა გამოიკვეთა აგრეთვე ჯარების სახეობათა როლის სწორ შეფასებასა და ბრძოლის დროს მათი ზუსტი ურთიერთმოქმედების ორგანიზებაში. მეომრების წახალისების, მათი მორალური სულის ამაღლების მიზნით, მეფე ბრძოლაში პირადად მიუძღოდა ჯარს და მონაწილეობდა შეტაკებებში. შემთხვევით არ არის ნათქვამი ხალხურ ლექსში:

*ბატონი მეფე გვიცოცხლოს,
ერეკლე ჩვენი გმირიო,
მტერს წინ წაუვა გულადად,
რაზმში იქნება პირიო.*

უმისოდ ჩვენი ბიჭობა
იქნება გასაჭირიო,
მტერი მოგვივა, დაგვხოცამს,
როგორც ხორველა-ჭირიო.

საველე არტილერიისა და ხელის ცეცხლსასროლი იარაღის ფართო გავრცელებამ გამოიწვია დროებითი საველე ფორტიფიკაციული ნაგებობების (*ჯებირი, საფარი, სანგარი*) განვითარება. ისინი შენდებოდნენ ადგილობრივი მასალების გამოყენებით და მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ პოზიციური და საველე ბრძოლების დროს.

მდინარეებზე ჯარების გადასაყვანად, სადაც ფონი ან ხიდი არ იყო, იყენებდნენ ნავტიკებს (პონტონებს), ნავებს, აგებდნენ დროებით ხიდებს. თუ მეორე ნაპირზე მტრის თავდასხმა იყო მოსალოდნელი, გადასასვლელის მისადგომებს სანგრებით ამაგრებდნენ.

დასასრულს, გადაუჭარბებლად შეიძლება ითქვას, რომ ქართლ-კახეთის სამეფოს შეიარაღებული ძალები მთლიანობაში ხარისხით სჯობდნენ თავის მოწინააღმდეგეებს, ამიტომ უმძიმესი საერთო ვითარების მიუხედავად, როგორც წესი, წარმატებულ ბრძოლას აწარმოებდნენ მათთან. ცალკეული დამარცხებები (მათ შორის ყველაზე მძიმე იყო 1795 წლის კრწანისის კატასტროფა) გამოწვეული იყო უმთავრესად ღალატითა და მტრის რიცხობრივი სიჭარბით. რაც შეეხება ლიხთიქითის პოლიტიკურ ერთეულებს, მათი შეიარაღებული ძალებიც, მეზრძოლთა პირადი მამაცობისა და კარგი ინდივიდუალური მომზადების მიუხედავად, საერთო ტაქტიკური მომზადებითა და ორგანიზაციით ჩამოუვარდებოდნენ ქართლ-კახეთის მხედრობის საუკეთესო ნაწილებს. მათი სამხედრო პოტენციალის შესახებ წყაროებში საწინააღმდეგო ცნობებია, მაგრამ არსებული მონაცემების კრიტიკული განხილვით შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ იმერეთის სამეფოს კომლზე ერთი კაცის გაწვევით (თავად-აზნაურები, ვისაც იარაღის ტარება შეეძლო, სრული შემადგენლობით გამოდიოდნენ) შეეძლო გამოეყვანა დაახლოებით 15 ათასი მეომარი, ოდიშის მთავარს 6-10 ათასი (მათგან 2 ათასი ლეჩხუმელი), გურიისას – 3 ათასი.

აფხაზეთის სამთავროს XVIII საუკუნეში 6-დან 12 ათასამდე მებრძოლი გამოჰყავდა. აფხაზი ფეოდალები ხშირად იწვევდნენ აგრეთვე ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის მეომარი ხალხების რაზმებსაც. გარდა ამისა, მათ ჰყავდათ საზღვაო ნავეების ფლოტილია, რომელიც პერიოდულად კონტროლს ამყარებდა აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის წყლებზე. ხანდახან აფხაზები ზღვის ცენტრალურ ნაწილშიც იჭრებოდნენ. XVII საუკუნის ბოლოს პოლანდიელი ნიკოლაას ვიტსენი აფხაზების შესახებ წერდა: „ისინი მამაცი ზღვაოსნები არიან და ზოგჯერ მათ გამო საშიშია ცურვა კაფადან“¹⁷ კონსტანტინოპოლში.“

ამ პერიოდის იმერეთის სამეფოში (სამთავროებზე რომ არაფერი ვთქვათ) მუდმივი ჯარის მეტ-ნაკლებად მნიშვნელოვანი კონტინგენტები აღარ იყო. მთელი სამხედრო ძალა, ფაქტობრივად, მილიციისგან შედგებოდა. რუსეთში ელჩად მყოფი მიტროპოლიტი მაქსიმე აბაშიძე (შემდგომში – აფხაზეთ-იმერეთის კათოლიკოს-პატრიარქი) 1769 წელს ასე ახასიათებს იმერთა ლაშქარს:

„იმერეთის თავად-აზნაურები თავისი შეიარაღებული კაცებითა და თავისივე ნუზლით გამოდიან მტრის წინააღმდეგ... იმერლები ომში იყენებენ თოფებს, ხმლებს, შუბებს, იბრძვიან ქვეითადაც, მაგრამ უფრო ხშირად – თურქებივით ცხენებზე ამხედრებულები. ხალხი იქ (იმერეთში. – გ.ა.) მეომარია, გულადი და გამგონე. შესაძლოა, დროთა ვითარებაში, ისეთი სამხედრო მოქმედებებიც აითვისონ, როგორიც ევროპაში იციან. თოფებს, ხმლებსა და ტყვიას – თურქეთიდან, სპარსეთიდან და ქალაქ თბილისიდან იღებენ. თოფის წამალი, მართალია, იმერეთში კეთდება, მაგრამ მეტწილად ისიც ზემოხსენებული ადგილებიდან შემოდის.“

მიტროპოლიტი მაქსიმე იმერეთში საარტილერიო საქმის მდგომარეობასაც ეხება. მისი ცნობით, იმერეთის ციხეებში

17 კაფა (ახლა – ფეოდოსია) – ქალაქი და ნავსადგური ყირიმის ნახევარკუნძულზე.

თხუთმეტიოდე ზარბაზანი იდგა, ძირითადად ოსმალებისთვის წართმეული. მათ შორის იყო ისეთებიც, რომლებიც ველზე გაჰქონდათ და მტრის წინააღმდეგ იყენებდნენ.

ჯარის შეყრა იმერეთში წარმოებდა საყვირების ხმით. მე-ბუკეები დგებოდნენ შემალლებულ ადგილებზე, საიდანაც შორს წვდებოდა ბუკის ხმა. ასეთ ადგილებს *საყვიარი* ეწოდებოდა. ზოგან დასავლეთ საქართველოში ეს ტოპონიმი დღესაც გვხვდება ცოცხალ მეტყველებაში.

XVIII საუკუნის იმერეთის სამეფოს სამხედრო ორგანიზაციაზე საუბრისას უნდა მოვიხსენიოთ ფიცისკაცთა ინსტიტუტი, რომლის შესახებ ისტორიული წყაროები პრაქტიკულად არ შემონახულა, თუ არ ჩავთვლით ზეპირ ტრადიციაზე დამყარებულ გადმოცემას. ფიცისკაცები იყვნენ ქუთაისის ჩრდილოეთით და ჩრდილო-აღმოსავლეთით (რაჭა-ლეჩხუმის საზღვრებამდე) მცხოვრები თავადები და აზნაურები (ლორთქიფანიძეები, მესხები, ავალიანები, იოსელიანები, ლოლბერიძეები, მიქაბერიძეები, ყიფიანები, ქორქაშვილები, იაშვილები, უგრეხელიძეები, გრიგოლაშვილები, ჭაბუკიანები). თავიანთ გლეხებთან ერთად ისინი ყოველი წლის 15 მაისს იკრიბებოდნენ განსაზღვრულ ადგილზე, დიდი მუხის ქვეშ, და ფიცს დებდნენ მეფისა და ერთმანეთის ერთგულებაზე. ბრძოლაში ფიცისკაცები ერთად შედიოდნენ, და ან გაიმარჯვებდნენ, ან ყველა დაიხოცებოდა. თუ მათ შორის ფიცის გამტეხი აღმოჩნდებოდა, მისი სხვებთან დარჩენა აღარ შეიძლებოდა; მას სასწრაფოდ აყრიდნენ და ოჯახიანად გაასახლებდნენ, მის ადგილ-მამულს კი სხვა ფიცისკაცები შეიძენდნენ.

სოლომონ I ენდობოდა ფიცისკაცთა საძმოს და უმნიშვნელოვანეს დავალებებს აძლევდა მას. არსებობს გადმოცემა, რომ 1757 წელს მეფის ბრძანებით ფიცისკაცებმა თავისი წინამძღოლის — ბერი ლორთქიფანიძის მეთაურობით, საკუთარი ძალებით წაართვეს ოსმალებს ქუთაისის ციხე.

ბოლოთქმა

ამრიგად, ძველი და ფეოდალური საქართველოს სამხედრო ისტორია მრავალ საუკუნეს ითვლის. ამ ხნის განმავლობაში ქართულმა შეიარაღებულმა ორგანიზაციამ განვითარების გრძელი გზა განვლო, და თუმცა უთანასწორო ბრძოლებში ქართველ ხალხს გამარჯვებასთან ერთად მარცხიც განუცდია, მან XIX საუკუნის დასაწყისამდე შეინარჩუნა სახელმწიფოებრიობა, არ დაუკარგავს ტრადიციული კულტურა და ეთნიკური სახე. ამ მიღწევების ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი პირობა იყო განვითარებული სამხედრო საქმე და სამხედრო ხელოვნება. ამიტომ წინამდებარე ნარკვევი შეიძლება დავასრულოთ ცნობილი ქართველი მეცნიერისა და საზოგადო მოღვაწის თედო ჟორდანიას სიტყვებით, რომლებიც დაწერილია გასული საუკუნის დამდეგს: „თუ ახლანდელ „მილიტარიზმს“ შევეუფარდებთ ჩვენს ძველს სალაშქრო წყობილებას, დიალაც თავი უნდა მოვიწონოთ, რომ ჩვენ გვექონია იაფი, უბრალო და დროის შესაფერისი წარჩინებული სამხედრო წყობილება, რომლის მთლად შესწავლა და სრულად გამოკვლევა, უტყუარ საბუთებზე დამყარებული, სანატრელი უნდა იყოს ყველა ჭეშმარიტი მამულიშვილისათვის.“

ბიბლიოგრაფია

1. აბულაძე ი. ძველი ქართული ენის ლექსიკონი (მასალები). გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბ., 1973.
2. აკოფაშვილი გ. რაინდობა შუა საუკუნეების საქართველოში. „მეცნიერება“, თბ., 1992.
3. ანთელავა ი. საქართველოს ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობა. XI-XIII სს. „მეცნიერება“, თბ., 1983.
4. ანჩაბაძე გ. იოსებ თბილელის „დიდმოურავიანი“ როგორც სამხედრო-ისტორიული წყარო/ ქართული წყაროთმცოდნეობა, VI. თბ., 1985.
5. ანჩაბაძე გ. კახეთის სადროშოების საკითხი ვახუშტი ბატონიშვილის თხზულებაში/ ვახუშტი ბაგრატიონი – ისტორიკოსი და ეთნოგრაფოსი. თბ., 1997.
6. ანჩაბაძე გ. საქართველოს სამხედრო ისტორიის საკითხები (1921 წლამდე). „ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი“, თბ., 2010.
7. ანჩაბაძე გ. სეხნია ჩხეიძის „ცხოვრება მეფეთა“ როგორც სამხედრო-საისტორიო წყარო/ „მაცნე“, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. №4'1988.
8. ანჩაბაძე გ. ქართული ლაშქრის საბრძოლო წყობა და ბრძოლის წარმოების ხერხები თეიმურაზ II-ის „სარკე თქმულთა, ანუ დღისა და ღამის გაბაასების“ მიხედვით/ „მაცნე“, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. №2'1984.
9. ანჩაბაძე გ. „შიდა ლაშქრის“ („შიდა სპის“) მნიშვნელობის გარკვევისათვის/ „მაცნე“, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. №1'1987.
10. ანჩაბაძე გ. „ძეგლი ერისთავთა“ როგორც წყარო სამხედრო საქმის ისტორიისათვის ქართლის მთიანეთში/ ქართული წყაროთმცოდნეობა, VII. თბ., 1987.
11. ანჩაბაძე ი. შეიარაღება ანტიკური და ადრეშუასაუკუნეების იბერია-კოლხეთში (ძვ.წ. VII – ახ.წ. VII სს.). თბ., 2016.

12. აპიანე. მითრიდატეს ომების ისტორია. ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა, შესავალი და საძიებელი დაურთო თ.ყაუხჩიშვილმა. „საბჭოთა საქართველო“, თბ., 1959.

13. არჩილიანი. თხზულებათა სრული კრებული ორ ტომად: ტ. I / ა.ბარამიძისა და ნ.ბერძენიშვილის რედაქციით. საქართველოს მუზეუმი თბ., 1936.

14. არჩილიანი. თხზულებათა სრული კრებული ორ ტომად: ტ. II / ა.ბარამიძისა და ნ.ბერძენიშვილის რედაქციით. საქართველოს მუზეუმი თბ., 1937.

15. ბარნაველი ს. ქართული დროშები. თბ., 1953.

16. ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, წ. III. „მეცნიერება“, თბ., 1965.

17. ბოგვერაძე ა. ქართლის ადრეფეოდალური საზოგადოებრივი ურთიერთობის ისტორიიდან. თბ., 1961.

18. ბურჯანაძე შ. იმერეთის სამეფო 1768-1784 წწ. / საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე, III. თბ., 1961.

19. გაბაშვილი ვ. ქართული ფეოდალური წყობილება XVI-XVII საუკუნეებში. თბ., 1958.

20. გაგოშიძე ი. პირველი საუკუნის იბერიელი მხედარი / ძიებანი. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოს ოთარ ლორთქიფანიძის სახ. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ჟურნალი. №13-14. თბილისი, 2004.

21. გვრიტიშვილი დ. ზემო ქართლის სადროშო / თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები: 41. 1950.

22. გვრიტიშვილი დ. ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან: ტ. III. თბ., 1968.

23. ღვთაების გუჯარი / ს.კაკაბაძე. ისტორიული საბუთები, წ. I. თბ., 1913.

24. დავლიანიძე ლ. მათე ურჰაელის ცნობები დავით აღმაშენებლის შესახებ / საქართველო რუსთაველის ხანაში. „მეცნიერება“, თბ., 1966.

25. დიონ კასიოსის ცნობები საქართველოს შესახებ. ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და შესავალი და კომენტარები დაურთო ნ.ლომოურმა. „მეცნიერება“, თბ., 1966.

26. დიონიზო კარლი პიარენცელი. თბილისის აღწერა. ბ.გიორგაძის თარგმანი/ მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის: ნაკვ. 29. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, თბ., 1951.

27. დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან. ბატონყმური ურთიერთობები (XV-XVIII სს.). ნ.ბერძენიშვილის რედაქციით. თბ., 1940.

28. ვახტანგ ბატონიშვილი. ისტორიებრი აღწერა. ს.კაკაბაძის გამოცემა. თბ., 1914.

29. ზაქარაია პ. ნაქალაქარ ურბნისის ხუროთმოძღვრება. თბ., 1965.

30. ზაქარაია პ. საქართველოს ძველი ქალაქები და ციხეები. თბ., 1965.

31. თეიმურაზ ბაგრატიონი. დავით ბაგრატიონის ისტორია / ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთო თ.ენუქიძემ. თბ., 1972.

32. თეიმურაზ მეორე. თხზულებათა სრული კრებული / გ.ჯაკობიას წინასიტყვაობით, რედაქციით, ლექსიკონით და შენიშვნებით. თბ., 1939.

33. იოანე ბატონიშვილი. ხუმარსწავლა (კალმასობა), წ.1. აღ.ბარამიძის რედაქციით. თბ., 1990.

34. იოსებ ტფილელი. დიდმოურავიანი. გ.ლეონიძის რედაქციით. თბ., 1939.

35. კაკაბაძე ს. იმერეთის ციხისთავთა შესახებ XVII საუკუნეში/ საისტორიო მოამბე, წ.1, წელი 2. თბ., 1925.

36. კაკაბაძე ს. კრწანისის ომი. „მეცნიერება“, თბ., 1991.

37. კლიმიაშვილი ა. მასალები XV-XVIII სს. ქართლისა და კახეთის სადროშოების ისტორიისათვის/ /XIV-XVIII სს. რამდენიმე ქართული ისტორიული დოკუმენტი. თბ., 1964.

38. კლიმიაშვილი ა. საეკლესიო ლაშქრის საკითხისათვის ფეოდალურ საქართველოში/ საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე, III. თბ., 1961.

39. კრისტოფორო დე კასტელი. ცნობები და ალბომი საქართველოს შესახებ. ტექსტი გაშიფრა, თარგმნა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო ბ.გიორგაძემ. „მეცნიერება“, თბ., 1976.

40. ლამბერტი არქანჯელო. სამეგრელოს აღწერა / თარგმანი იტალიურიდან ა.ჭყონიასი. ლ.ასათიანის წინასიტყვაობით, რედაქციით და შენიშვნებით. თბ., 1938.

41. ლომთათიძე გ. ბრინჯაოს სატევრები და მახვილები სამთავროს უძველეს სამარხებში. თბ., 1974.

42. ლორთქიფანიძე ი. საბუთები ერეკლე მეფის მორიგე ჯარის შესახებ/ საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე: ტ. XIV. თბ., 1947.

43. მამათა სწავლანი X და XI საუკუნეთა ხელნაწერის მიხედვით. გამოსცა ი.აბულაძემ. თბ., 1955.

44. მამულია გ. პატრონყმობა. „მეცნიერება“, თბ., 1987.

45. მასალები ქართლ-კახეთის სამოხელეო წყობის ისტორიისათვის. შესავალი წერილი, შენიშვნები და საძიებელი დაურთო შ.მესხიამ/ მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის: ნაკვ. I(26). თბ., 1948.

46. მელიქიშვილი გ. ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება და საქართველოში ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარების ზოგიერთი საკითხი. „მეცნიერება“, თბ., 1973.

47. მიქელაძე თ. ქსენოფონტის „ანაბასისი“ (ცნობები ქართველი ტომების შესახებ). თბ., 1967.

48. მოსე ხონელი. ამირანდარეჯანიანი / ლ.ათანელიშვილის გამოცემა. „ლიტერატურა და ხელოვნება“, თბ., 1967.

49. მცირე უწყებანი ქართველთა მწერალთათვის (XVI-XIX სს.). გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, კომენტარები და ლექსიკონი დაურთო ი. ლოლაშვილმა. „მეცნიერება“, თბ., 1982.

50. ომან ხერხეულიძე. მეფობა ირაკლი მეორისა / ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებელი დაურთო ლ.მიქიაშვილმა. „მეცნიერება“, თბ., 1989.

51. პაპუნა ორბელიანი. ამბავნი ქართლისანი. ტექსტი დაადგინა, შესავალი, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ე.ცაგარეიშვილმა. „მეცნიერება“, თბ., 1981.

52. რუსუდანიანი / ი.აბულაძის და ი.გიგინეიშვილის რედაქციით. თბ., 1957.

53. საამილახვროს დავთარი / ს.კაკაბაძის გამოცემა. თბ., 1915.

54. სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები (XV-XVI ს.). ქრ. შარაშიძის გამოც. თბ., 1961.

55. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები: ტ. I, თბ., 1970.

56. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები: ტ. II, თბ., 1973.

57. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები: ტ. III, თბ., 1979.

58. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები: ტ. IV, თბ., 1973.

59. სეხნია ჩხეიძე. საქართველოს ცხოვრება / ზ.ჭიჭინაძის გამოცემა. თბ., 1913.

60. სოლომონ მეფე და როსტომ ერისთავი. [სიკო კანდელაკის] ისტორიული ნარკვევი. „მეცნიერება“, თბ., 1990.

61. სულხან-საბა ორბელიანი. ლექსიკონი ქართული / ავტოგრაფული ნუსხების მიხედვით მოამზადა, გამოკვლევა და განმარტებათა ლექსიკის საძიებელი დაურთო ი.აბულაძემ. რედაქტორები: ელ.მეტრეველი, ც.ქურციკიძე: ტ. I-II. „მერანი“, თბ., 1993.

62. ტაციტუსის ცნობები საქართველოს შესახებ / ლათინური ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავალი ნარკვევითა და კომენტარებითურთ გამოსცა ალ.გამყრელიძემ. „მეცნიერება“, თბ., 1973.

63. ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია / ს.კაკაბაძის გამოცემა. საისტორიო მოამბე, II. თბ., 1925.

64. ფეშანგი. შაჰნავაზიანი / გ. ლეონიძისა და ს. იორდანიშვილის რედაქციით. თბ., 1935.

65. ქართლის ცხოვრება: ტ.I / ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს.ყაუხჩიშვილის მიერ. „სახელგამი“, თბ., 1955.

66. ქართლის ცხოვრება: ტ.II / ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს.ყაუხჩიშვილის მიერ. „სახელგამი“, თბ., 1959.

67. ქართლის ცხოვრება: ტ.IV. ბატონიშვილი ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა / ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს.ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ.II. „საბჭოთა საქართველო“, თბ., 1973.

68. ქართლ-კახეთის მონასტრების და ეკლესიების ისტორიული საბუთები, შეკრებილი თ.ჟორდანიას მიერ. ფოთი, 1903.

69. ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, I. ქართული ისტორიული საბუთები IX-X სს. / შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს თ.ენუქიძემ, ვ.სილოგავამ, ნ.შოშიაშვილმა. „მეცნიერება“ თბ., 1984.

70. ქართული სამართლის ძეგლები: ტ.2. საერო საკანონმდებლო ძეგლები / ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი.დოლიძემ. „მეცნიერება“, თბ., 1965.

71. ქართული სამართლის ძეგლები: ტ.3. საეკლესიო საკანონმდებლო ძეგლები (XI-XIX სს.) / ტექსტი გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი.დოლიძემ. „მეცნიერება“ თბ., 1970.

72. ქართული ხალხური პოეზია: ტ.II, ნაკვეთი პირველი / ტომი შეადგინა, გამოკვლევა, ვარიანტები და შენიშვნები დაურთო ქს.სიხარულიძემ. „მეცნიერება“, თბ., 1974.

73. ქართული ხალხური პოეზია: ტ.XI / ტომი შეადგინა, ვარიანტები და შენიშვნები დაურთო ქს.სიხარულიძემ. გამოსაცემად მოამზადეს, საძიებლები და ლექსიკონი დაურთეს დ.გოგოჭურმა და ვ.მაცაბერიძემ. „მეცნიერება“, თბ., 1984.

74. ქაფიანიძე მ. ქართველ მეფეთა და წარჩინებულთა თოფები (საქართველოს ეროვნული მუზეუმის კოლექცია) / საქართ-

ველოს ეროვნული მუზეუმის მოამბე. საზოგადოებრივ მეცნიერებათა სერია №2 (47-B), 2010.

75. ყიფიანი გ. ქალაქი როდოპოლისი. გამომცემლობა „არტანუჯი“ თბ., 2012.

76. შოთა რუსთაველი. ვეფხისტყაოსანი.

77. ჩოლოყაშვილი კ. ქართული საბრძოლო იარაღები. ფარი/ს.ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე: ტ. 18B. 1954.

78. ჩოლოყაშვილი კ. ქართული საჭურველი. ჩაჩქანი/ს.ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე: ტ. 19A და 18B. 1957.

79. ჩოლოყაშვილი კ. ქართული საჭურველი. ჯაჭვი/ს.ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე: ტ. 19B. 1956.

80. ჩოლოყაშვილი კ. ქართველი მამაკაცის სამოსისა და საჭურველის ზოგიერთი ელემენტის მსგავსება-ურთიერთკავშირის შესახებ/ს.ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე: ტ. 25B. 1956.

81. ჩუბინაშვილი დ. ქართულ-რუსული ლექსიკონი / სასტამბოდ მოამზადა და წინასიტყვაობა დაურთო ა. შანიძემ. „საბჭოთა საქართველო“, თბ., 1984.

82. ჩუბინაშვილი ნ. ქართული ლექსიკონი / ალ. ლლონტის რედაქციითა და გამოკვლევით. „საბჭოთა საქართველო“, თბ., 1961.

83. ჩხატარაიშვილი ქ. ნარკვევები სამხედრო საქმის ისტორიიდან ფეოდალურ საქართველოში. „მეცნიერება“, თბ., 1979.

84. ცინცაძე გ., ჩაგუნავა რ., ბოლქვაძე ნ., ჭანტურიშვილი ლ. ქიმია ბაგრატიონების შემოქმედებაში//ბაგრატიონები: სამეცნიერო და კულტურული შემოქმედება. თბ., 2003.

85. ძეგლი ერისთავთა / ტექსტი გამოსცა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებელი დაურთო შ.მესხიამ/ მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის: ნაკვ. 30. თბ., 1954.

86. წურწუშია მ. შუა საუკუნეების ხმლები საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში/ ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის

სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. IX. თბილისი, 2015.

87. ჯავახიშვილი ივ. მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის: ტ. 3-4. თბ., 1962.

88. ჯავახიშვილი ივ. ქართველი ერის ისტორია. წ. II. თბ., 1965.

89. ჯანაშია ლ.-ნ. ლაზარ ფარაბეცის ცნობები საქართველოს შესახებ. „საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა“, თბ., 1962.

90. ჯაფარიძე ო. საქართველოს არქეოლოგია (ქვისა და ბრინჯაოს ხანა). თბ., 1991.

91. ჰეროდოტე. ისტორია / ბერძნულიდან თარგმნა, წინასიტყვაობა და საძიებელი დაურთო თ. ყაუხჩიშვილმა: ტ. II. თბ., 1976.

92. Анчабадзе Г.З. “Жизнеописание Вахтанга Горгасала” как источник по военной истории Грузии середины I тысячелетия н. э. / Труды Абхазского государственного университета: т. V. Издательство Алашара, Сухуми, 1987.

93. Анчабадзе Г.З. Источниковедческие проблемы военной истории Грузии. Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 1990.

94. Анчабадзе Г.З. “События Картлийские” как военно-исторический источник / Труды Абхазского государственного университета: т. VI. Сухуми, Алашара, 1988.

95. Бехайм В. Энциклопедия оружия. Санкт-Петербург, 1995.

96. Бурнашев С.Д. Картина Грузии, или описание политического состояния царств Карталинского и Кахетинского. Тифлис, 1896.

97. Грамоты и другие исторические материалы XVIII столетия, относящиеся к Грузии: т. I. Под редакцией А.А. Цагарели. Санкт-Петербург, 1891.

98. Дельбрюк Г. Всеобщая история военного искусства в рамках политической истории: т. III. Москва, 1933.

99. Дельбрюк Г. Всеобщая история военного искусства в рамках политической истории: т. IV. Москва, 1938.

100. Закарая II.П. Древние крепости Грузии. Тбилиси, 1969.

101. Лежава Г. Древнейшая деревянная архитектура по «Анабасису» Ксенофонта/ //Известия АН ГССР, серия истории, археологии, этнографии и истории искусства. №3'1971.

102. Межкавказские политические связи Восточной Грузии (конец 60-х – начало 90-х гг. XVIII века). Документы и материалы: II вып / Материалы подобрал и подготовил к печати В.Н.Гамрекли. Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 1991.

103. Мелитаури К.Н. Крепости дофеодальной и раннефеодальной Грузии, II. Тбилиси, 1971.

104. Накашидзе Н.Т. Грузино-русские политические отношения в первой половине XVII века. Тбилиси, 1968.

105. Пицхелаури К.Н. Восточная Грузия в конце бронзового века. Тбилиси, 1979.

106. Посольство стольника Толочанова и дьяка Бевлиева в Имеретию, 1650-1652 / Документы издал и введением снабдил М.Полиевктов. Тифлис, 1926.

107. Сношения России с Кавказом. Материалы, извлеченные из Московского главного архива МИД С.А.Белокуровым: вып. I. Москва, 1889.

WARFARE IN GEORGIA FROM ANCIENT TIMES TO THE END OF THE 18th CENTURY

Summary

The present book provides information about the Georgian army from the ancient times to the end of the 18th century to students and those interested in military history in a comprehensive form. It is not about the entire military history but instead focuses on issues related to building of armed forces, training and troop actions.

The book shows the structure, armament, social and ethnical composition and military art of the Georgian army and how it evolved during the long historical period. It also discusses the historical military territorial division of the country, documents on old Georgian military terminology and other topics. The author delivers the history of military art in the context of general historical process. The book is written in a popular language and at the same time it contains new scholarly information. It is the first book in Georgian historiography where these issues are described to such a full extent and for such an extensive chronological range.

During working on the book, the author used an extensive database of sources of the Georgian military history, quite different in content and coding method of military and historical information. Actually Georgian historical sources, particularly written ones that are the basis of historical research are of the greatest value among them. This type of sources is divided into two kinds: 1) narrative and 2) documentary sources. Georgian narrative sources (5th – beginning of the 19th century.) are the most extensive and varied in its content. The forms of narrative historical sources – historical records, works of art, scientific works, sources of personal data (Letters, memoirs, etc.) contain a huge military-historical material covering a very long period of time, from antiquity until the early 19th century. They narrate the wars, provide information about the

number and arms, the structure and organization of the Georgian troops in different historical periods, characterize the means of conducting war and battle and so on.

Another kind of written sources is documents. These sources can be statistical, official, cartographic (the oldest survived Georgian document belongs to the 9th century). They contain materials reflecting the strength, weapons and accommodation for military service population according to fiefdoms and military districts of Georgia. Significant military-historical information is contained in the materials about economic statistics and population statistics, royal charters, regulations on the recruitment of soldiers, supplies of food and ammunition. Georgian maps of the 18th century reflect the political situation of the era. On them are marked the boundaries of military and administrative areas, are listed roads, fortresses, bridges etc.

These Georgian written documents on Georgian military history largely confirm, and often complement the foreign-language sources. The Greco-Roman, Byzantine, Arab, Persian, Turkish, Armenian, Western European, Russian narrative and documentary sources report important information.

Finally, in addition to written records, some information on military history is contained in other types of military-historical sources: physical, visual, oral (folk), linguistic.

The book consists of a preface – which explains the general purpose of the study and gives a brief overview of the source study, five chapters, a short conclusion and a list of references. It contains illustrations depicting Georgian weapons, pictures and reconstructed images of fortifications, maps charts, etc. from various periods.

The first chapter of the book describes the situation from ancient times to the 5th century AD. It is noted that military items such as spearheads, axes, daggers, etc. were already found in the archeological materials of the 3rd millennium BC. This indicates that by that time, there had already been sporadic clashes between tribes.

In the second half of the 2nd millennium BC and at the beginning of the 1st millennium BC there existed powerful unions of tribes led by tribal aristocracy – a stratum of noble warriors – whose principal activities were war and warfare. The tombs of men of this period are full of various types of arms, which were still mostly made of bronze. However, along with the development of iron metallurgy, the amount of iron armor gradually increased. By the end of the 7th century BC iron, the material from which the arms were made, almost completely replaced bronze.

At the end of the 4th century BC the Kingdom *Kartli* was formed on the territory of Georgia. In Greek and Roman sources it is referred to as the Kingdom of Iberia.

A king who was the supreme commander of the army ruled *Kartli (Iberia)*. The Kingdom was divided into large administrative districts that were governed by *Eristavis* who were equipped with military and secular governing powers. During war *Eristavis* commanded the troops that came from territories under their control.

The army of Iberians consisted of cavalry and infantry units. Initially infantry, which consisted of free peasants, prevailed in numbers. The free peasants, most numerous stratum of antique *Kartli*'s population is referred to as *Eri* in Georgian sources. In ancient Georgian language *Eri* meant people as well as an army. This stratum of society provided great warriors to the armed forces, apparently mostly as medium and light infantry. Cavalry consisted of nobles and the king's professional warriors.

By the middle of the 1st millennium AD cavalry units of nobles were starting to dominate the armed forces of *Kartli*. However, people's militia, which consisted of infantry soldiers, still maintained a certain importance.

The second chapter of the book tells about the history of the Georgian army from the 5th through the 11th centuries. The feudal system altered the army's organization. The structure and recruiting principles of Georgian army significantly changed. In Georgia's lowlands, which were more advanced in political and socio-economic development than highlands, warfare was gradually monopolized by the feudal class – *Aznau-*

ris, whose most powerful and influential part were *Mtavaris* (Magnates). Their dominions were practically states within a state with their own rules, armies and bureaucratic apparatus.

As a result of complete feudalization of military organization, people's militia, which used to be the largest part of Iberia's armed forces practically disappeared in the lowlands of Georgia. Here, the basic part of peasantry were withdrawn from warfare for a considerable amount of time. Only *Msakhuris* – the upper stratum of peasantry – were part of the feudal army's structure. Armed *Msakhuris* accompanied *Aznauris* in battles and constituted the rank and file of their units.

The people's militia, as a form of military organization, only remained in the highlands of Georgia, where feudal relations never had deep roots. However, in the country's military organization highlanders' militia was inferior to the feudal army in its significance.

The final stage of the discussed period in Georgia (8th–10th centuries) is characterized by the formation of new feudal states among which the struggle for supremacy took place. This resulted in the political unification of Georgia in the beginning of the 11th century.

Third and fourth chapters of the book cover the period from the 11th through 17th centuries.

The united feudal monarchy arose in Georgia in the 11th century. At that time military was almost completely in the hands of feudals. Only in the highlands of the country where social-political relations were less developed, folk militia – consisting of free inhabitants of the mountains – was survived. Throughout the Kingdom of Georgia the leading part in the armed forces belonged to the well-armed feudal detachments of knights of the lowlands. The allied and hired detachments of the representatives of the peoples from the North Caucasus and East European steppe were invited as auxiliary forces. According to the written sources in the epoch of the climax of its might (in the 12th–at the outset of the 13th century) Georgia could bring forward to the battle-field the army of 60-90 thousand people. On the whole it was a cavalry that could act unmounted in case of necessity.

With regard to the military-administrative division the Kingdom of Georgia was divided into four military districts or 'banners'. The detachments of these districts had their fixed places on the battle-field. As a rule Georgian order of battle consisted of four parts: the vanguard (also called the advance guard), the right flank (the right banner), the left flank (the left banner) and rearguard (the royal banner). However the order of battle was sometimes formed up from three parts or somehow differently.

After the political breakdown of Georgia in the 15th century the country's unified military organization fell apart. However, the system of "banners" did not disappear completely. It was preserved in separate kingdoms of *Kartli*, *Kakheti* and *Imereti* that emerged on the ruins of the once unified monarchy. Each of these kingdoms was further divided into four "banners" just like the unified Georgia.

In 14th-15th centuries, when warfare was intensively developing in Western Europe, it was stagnated in Georgia. Spreading of firearms in Georgia was impeded by the decline of the economy of the country as well as Ottomans' domination on trade routes to Europe, which understandably hindered their import to the Caucasus. According to sources, the first instance of use of firearms in Georgia dates back to 1488. However, until the end of the 16th century, the Georgian army was still mostly equipped with cold weapons. For example, in 1589, during the parade of Kakhetian armies, only 500 out of 13000 soldiers had muskets. Firearms started to spread more widely only from the 17th century.

In the 16th-17th centuries Georgia was a place of permanent wars. Wars with external enemies (the Ottoman Empire, Iran) were accompanied by endless internal wars. The resources of social strata of the population traditionally bound to military service could no longer meet the increased demands, so starting from 17th century conscription of peasants, who had not previously been bound to military service, began.

The fifth chapter of the book covers the situation in 18th century. In 1762, Eastern Georgia's royal army, created as a result of unification of Kartli and Kakheti, still mostly remained of militia nature. It consisted of the core social strata of the Georgian nation – nobility, peasants and free

highlanders. The urban population was not bound to military service, however they paid a special tax for maintaining the army.

Population censuses were conducted regularly to define the number of people liable for military service. For example, according to the population census of 1770, in Eastern Georgia (Kartli and Kakheti), excluding nobility there were 23000 persons liable for military service.

The king of Eastern Georgia Erekle II (1762-1798), a talented commander and military construction organizer, was trying to create a permanent army, but due to the socio-economic nature of the feudal country these attempts, in the end, turned out to be ineffective. Only the "on duty" army which was formed in 1770s was relatively successful. This army was, in fact, semi regular corps with approximately 3000 soldiers. All adult males of any rank (including urban dwellers) were obliged to serve in it for one month a year. They were not paid for this service, but were excused from paying some state taxes. Only on duty army commanders were paid wages as they served in the army on a permanent basis.

Artillerymen also served on a permanent basis. The cannon factory was located in Tbilisi. Gunpowder was also produced. Although Georgian artillery was of inferior quality as compared to the European artillery of that time, but it terrified the neighboring Khanates where this area was poorly developed.